

सहकाराचा प्रारंभ

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ सहकाराचा अर्थ व व्याख्या
 - १.२.२ सहकाराची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व
 - १.२.३ सहकार तत्त्वांचा विकास आणि मॅचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे
 - १.२.४ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना/जागतिक सहकारी संघटना : संघटन आणि कार्ये
- १.३ सारांश
- १.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ सूची

१.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासातून आपणास पुढील बाबींचे आकलन होईल.

- १. सहकाराचा अर्थ आणि व्याख्या लक्षात येईल.
- २. सहकाराची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व लक्षात येईल.
- ३. सहकारी तत्त्वांचा विकास आणि मॅचेस्टर सहकाराची तत्त्वे समजावून घेता येतील.
- ४. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची रचना आणि कार्ये जाणून घेता येतील.

१.१ प्रस्तावना (Introduction)

प्राचीन काळापासून मानव एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगत आहे. भारतातील एकत्र कुटुंब

पध्दती सहकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. सहकार म्हणजे सर्वांच्या हितासाठी एकत्रित काम करणे. एकमेकांना मदत व सहकार्य करणे. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. त्यामुळे सहकाराचा विकास होण्यास मदत झाली. 'एकी हेच बळ' सहकाराचा मूलमंत्र आहे.

सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही पध्दतीने चालतो. विशिष्ट नियम व तत्वांच्या आधारे कारभार चालतो. ऐच्छिक व खुले सभासदत्व आणि लोकशाही पध्दतीने कारभार ही प्रधान तत्त्वे मानली जातात. सर्व देशातील सहकारी संस्थांचा संघ म्हणजे आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना होय.

१.२ विषय विवेचन (Subject Description)

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण सहकाराचा अर्थ व व्याख्या, सहकाराची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व, सहकारी तत्वांचा विकास, मॅचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे, आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची रचना आणि कार्ये या बाबींचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२.१ सहकाराचा अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definition of Co-operation)

□ प्रस्तावना :-

सहकार हा मानवाला नवीन नाही. प्राचीन काळापासून मानव एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगत आहे. सहकाराची सुरुवात मानवाच्या जन्मापासून झालेली आहे. मानव समाजशील प्राणी आहे, त्याला एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगणे आवडते. भारतातील एकत्र कुटुंब पध्दती हे सहकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. सहकार म्हणजे एकत्रित काम करणे, एकमेकांना मदत करणे, एकमेकांना सहकार्य करणे. सहकार म्हणजे सर्वांच्या हितासाठी एकत्रित काम करणे. सहकार हा आर्थिक व सामाजिक प्रगतीचा कणा आहे. ऑरिस्टॉटलच्या मते, मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. मानवी जीवनात स्पर्धेपेक्षा सहकारी वृत्ती ही नैसर्गिक असून दुर्बलांच्या प्रगतीचा तो एक मार्ग आहे.

□ सहकाराचा अर्थ (Meaning of Co-operation) :-

'सहकार' 'Co-operation' हा मूळ शब्द लॅटिन को-ऑपरेरी (Co-operari) या शब्दापासून बनला आहे. को (Co) याचा अर्थ 'सह' आणि आपरेरी (Operari) म्हणजे 'काम करणे' असा होतो.

सहकार म्हणजे एकत्रितपणे काम करणे, परस्पर सहकार्याने काम करणे होय. परस्पर सहकार्य करणे, एकमेकांना मदत करणे, सर्वांच्या हितासाठी एकत्रित काम करणे असा सहकाराचा अर्थ आहे. सहकारात अनेक व्यक्ती एकत्र येतात आणि एकमेकांच्या सहकार्याने आपली प्रगती साध्य करतात, त्यातून त्यांच्यात एकात्मता वाढते. समाजातील दुर्बल घटकांसाठी सहकाराची गरज आहे. समान गरजा

असलेले लोक एकत्र येतात. एकमेकांच्या सहकार्याने प्रगती करतात. 'एकमेका सहाय्य करू, अवघे धरू सुपंथ' या उक्तीप्रमाणे कार्य करतात. सहकारात समता, एकात्मता, बंधुभाव महत्वाचा असतो.

इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीतून सहकाराचा उगम झाला. आधुनिक काळातील सहकारी चळवळ ही इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचे अपत्य आहे. औद्योगिक क्रांतीमुळे उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. भांडवलदार हे कामगारांचे आर्थिक शोषण करीत होते. कामगारांनी आपले राहणीमान उंचावण्यासाठी सहकारी संस्थेची स्थापना केली. रॉबर्ट ओवेन यांना आधुनिक सहकारी चळवळीचे जनक म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी 'न्यू लॉनॉर्क गिरणी कामगारांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी सहकाराचा अवलंब केला. सन १८४४ मध्ये इंग्लंडमधील रॉशडेल या ठिकाणी २८ विनकरांनी प्रत्येकी एक पौंड वर्गणी जमा करून जगातील पहिली ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन केली.

□ व्याख्या (Definition) :-

१. प्रा. पी. एच. कॅसलमन :-

“सामाजिक आशय असलेली अर्थपद्धती म्हणजे सहकार होय.”

२. प्रा. एच. कॅलव्हर्ट :-

“मानवी भूमिकेतून व्यक्तींनी स्वच्छेने एकत्र येऊन आपल्या आर्थिक हितसंबंधाच्या उन्नतीसाठी समानतेच्या तत्वावर स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सहकार होय.”

३. सर हॉरेस प्लकेट :-

“अधिक चांगली शेती, अधिक चांगला व्यापार आणि अधिक चांगले जीवनमान यासाठी स्वावलंबनाने संघटित केलेली संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय.”

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. आधुनिक सहकारी चळवळीचा जनक म्हणून यांना ओळखले जाते.

अ) प्रा. कॅसलमन

क) वैकुण्ठलाल मेहता

ब) प्रा. एच. कॅलव्हर्ट

ड) रॉबर्ट ओवेन.

२. जगातील पहिली सहकारी संस्था देशात सुरू झाली.

अ) रशिया

ब) इंग्लंड

क) डेन्मार्क

ड) जर्मनी.

१.२.२ सहकाराची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व (Features and Importance of Co-operation)

□ सहकाराची वैशिष्ट्ये (Features of Co-operation) :-

१. सहकार हे व्यक्तीचे संघटन :-

“सहकारात भांडवलापेक्षा व्यक्तीला अधिक महत्त्व दिले जाते.” सहकारात व्यक्तीला प्रथम स्थान व भांडवलाला दुय्यम स्थान दिले जाते. सहकार व्यक्तीचे संघटन आहे. अनेक व्यक्ती आर्थिक प्रगतीसाठी एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. एकमेकांच्या सहकार्याने प्रगती करतात. अनेक व्यक्ती एकमेकांना मदत करतात. सहकारात एकासाठी सर्व आणि सर्वासाठी एकजण असतो. गरीब व श्रीमंत प्रत्येकाला एकच मत देण्याचा अधिकार असतो.

२. सहकार हा एक आर्थिक व्यवहार :-

सहकार हा एक उद्योग व्यवसाय आहे. सहकार हा एक आर्थिक व्यवहार आहे. सहकारी संस्थेत सभासदांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी प्रयत्न केला जातो. सहकार हा एक व्यवसाय संघटनेचा प्रकार आहे. सहकारात परस्पर साह्य्य व सेवा तत्त्वावर भर दिला जातो. इतर संघटन प्रकारात नफा मिळविणे प्रमुख हेतू असतो, तर सहकारात समता, सहकार्य, सेवा यावर भर असतो.

३. सहकार हे ऐच्छिक संघटन :-

सहकार हे ऐच्छिक संघटन आहे. सहकारी संस्थेत कोणत्याही व्यक्तीवर सक्ती केली जात नाही. सहकारात सर्व व्यक्ती स्वच्छेने एकत्र येतात. सहकारातून स्वच्छेने बाहेर पडू शकतात. कोणावरही सक्ती केली जात नाही. कोणत्याही व्यक्तीला सहकारी संस्थेत स्वेच्छेने सहभागी होता येते. तसेच बाहेर पडता येते.

४. सहकार हे लोकशाही स्वरूपाचे संघटन :-

सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही तत्त्वानुसार चालतो. सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो. सहकारात ‘एक सभासद, एक मत’ या तत्त्वाचा अवलंब केला जातो. सभासद, संचालक मंडळाची निवड करतात. संचालक मंडळ एका व्यक्तीची अध्यक्ष व दुसऱ्या व्यक्तीची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करते. संचालक मंडळाने घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी सचिव व कर्मचारी करतात. सहकारी संस्थेची अंतिम सत्ता सभासदांच्या सर्वसाधारण मंडळाच्या हाती असते.

५. नफ्यापेक्षा सेवा महत्त्वाची :-

सहकारी संस्थेचा मुख्य उद्देश नफा मिळविणे हा नसतो. तर सभासदाची सेवा करणे हा असतो. म्हणजे इतर व्यावसायिक संस्थेपेक्षा सहकारी संस्था वेगळी असते. सहकारात नफ्यापेक्षा सेवेकडे अधिक लक्ष दिले जाते. सहकारी संस्थेत नफ्यापेक्षा सेवाभाव व व्यक्तीहिताकडे अधिक लक्ष दिले जाते.

६. खर्चात काटकसर :-

सहकार दुर्बलांचे संघटन आहे. सहकारी संस्था खर्चात काटकसर करतात. सभासद शक्य त्या ठिकाणी मोबदला न घेता कार्य करतात. उधळपट्टी टाळली जाते. कमी खर्चात वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते.

७. समता हा सहकाराचा पाया :-

सहकारात सर्व व्यक्ती समान असतात. सहकारी संस्थेतील सर्व सभासद समतेच्या तत्त्वावर एकत्र येतात, एकत्र काम करतात. एकमेकांना मदत करतात. धर्म, जात, वंश, वर्ग, लिंग, वय इत्यादींवरून भेदभाव केला जात नाही. सर्व सभासद समान आहेत असे समजले जाते.

८. व्यवहाराच्या प्रामाणात अधिकाऱ्याचे वाटप :-

सहकारी संस्था नफा मिळविण्यासाठी स्थापन झालेल्या नसतात, परंतु सेवा व काटकसरीमुळे वाढावा मिळतो. सभासदांना नफ्याचे वाटप करतात. सभासदांनी संस्थेला पुरविलेल्या भांडवलाचा विचार न करता सभासदांनी संस्थेशी केलेल्या आर्थिक व्यवहाराच्या प्रामाणात नफ्याचे प्रमाण केले जाते. उदा. ग्राहक सहकारी संस्थेचा नफा वाटताना सभासदांनी संस्थेतून किती वस्तूंची खरेदी केली याचा विचार करून नफ्याचे वाटप केले जाते. इतर व्यावसायिक संस्था नफ्याचे वाटप भांडवलाच्या प्रामाणात करतात.

९. सहकार चळवळ सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचे साधन :-

सहकारी चळवळीकडे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणण्याचे साधन म्हणून पाहिले जाते. सहकारी चळवळ आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन घडवून आणते. सहकारामुळे दुर्बल व्यक्तींचे उत्पन्न वाढते. आर्थिक विषमता कमी होते. सहकारी संस्था आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात.

१०. न्याय तत्त्व :-

सहकारी चळवळ न्याय तत्त्वावर आधारलेली असते. देशातील उत्पादनातील विभाजन न्याय्य तत्त्वानुसार व्हावे ही अपेक्षा असते. सहकारात उत्पादनाचे, नफ्याचे वाटप न्याय तत्त्वानुसार केले जाते.

११. सहकार हे शैक्षणिक प्रचाराचे साधन :-

सहकाराचा शैक्षणिक प्रसारावर व प्रचारावर अधिक भर असतो. व्यक्तीची व्यक्तीकडून होणारी पिळवणूक थांबविणे, हे सहकाराचे महत्त्वाचे ध्येय असते. सहकारी संस्था सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण देतात. सहकारी शिक्षणातून सहकाराचे फायदे, महत्त्व, कार्यपद्धती, नियम, अटी इ. माहिती होते.

१२. सहकार हे विधायक स्पर्धेचे लक्षण :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील अनिष्ट स्पर्धा टाळण्यासाठी सहकाराचा उदय झाला. सहकारात विधायक स्पर्धा असते. सहकारात गळेकापू स्पर्धा नसते. स्पर्धेची चांगली लक्षणे ही सहकारी प्रवृत्तीतून प्रकट होतात.

□ सहकाराचे महत्त्व (Importance of Co-operation) :-

आधुनिक समाजात सहकाराला अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. सहकारात समाजातील दुर्बल घटकांचे शोषण होत नाही. सहकारात क्षमता व एकात्मता महत्त्वाची असते. सहकाराचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. एकसंघ समाजाची निर्मिती :-

सहकारात कोणत्याही एका व्यक्तीचा एक व्यक्ती म्हणून विचार केला जात नाही, तर ती समाजाचा एक घटक म्हणून विचार केला जातो. सहकारात एका व्यक्तीच्या हितापेक्षा व्यक्तीसमूहाच्या हिताला म्हणजेच समाजहिताला जास्त महत्त्व दिले जाते. सहकारांमध्ये परस्परांच्या सहकार्याने परस्परांचे हित साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. सहकारामुळे व्यक्तिव्यक्तींमधील दुरावा नाहीसा करून एकसंघ समाज निर्माण होण्यास मदत होते. सहकारी संस्थेमध्ये दुर्बल घटक एकत्र येऊन प्रगती करतात.

२. दुर्बलांचे संरक्षण :-

सहकारामुळे समाजातील दुर्बल घटक, एकमेकांच्या सहकार्याने स्वतःचे संरक्षण करू शकतात. सहकारामुळे समाजातील दुर्बल घटक एकत्र येऊन अन्याय, पिळवणूकीविरुद्ध लढा देऊ शकतात. त्यांचे सामर्थ्य वाढते. सहकार दुर्बलांचे आर्थिक संघटन आहे.

३. मध्यस्थांचे उच्चाटन :-

उत्पादक व ग्राहक यांचा प्रत्यक्ष संबंध येत नाही. उत्पादक स्वतः आपला माल प्रत्यक्षपणे ग्राहकांना विकत नाहीत. ग्राहक आपणास हव्या असणाऱ्या वस्तू प्रत्यक्ष उत्पादकांकडून खरेदी करीत नाहीत. व्यापारी वर्ग उत्पादकांकडून मालाची खरेदी करतो आणि ग्राहकांना पुरवितो. म्हणजे व्यापारी

हा उत्पादक आणि ग्राहक यांच्यामधील मध्यस्थ होय. व्यापारी लोक वस्तूंची किंमत वाढवून भरपूर नफा मिळवतात. सहकारी संस्थेच्या स्थापनेमुळे मध्यस्थ वर्गाचे उच्चाटन करणे शक्य होते. ग्राहकांना चांगल्या दर्जाच्या वस्तू रास्त किंमतीत उपलब्ध होतात.

४. नियोजन आणि सहकार :-

आर्थिक विकासाचे एक साधन म्हणून नियोजनाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. नियोजनाद्वारे आर्थिक विषमता कमी करणे, समतोल आर्थिक विकास साधणे, आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे, देशातील दारिद्र्य दूर करणे, नागरिकांचे राहणीमान उंचावणे यासारखी उद्दिष्टे साध्य करता येतात. नियोजनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सहकारी संस्था मोलाची कामगिरी पार पाडतात.

५. विविध राजकीय प्रणालींचा सुवर्णमध्य :-

देशात सरकारने कोणत्या प्रकारची अर्थव्यवस्था स्थापन करावी याबाबत मतभिन्नता आढळते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलदारांचे उत्पादनावर वर्चस्व प्रस्थापित होऊन त्यांच्याकडून कामगारांची पिळवणूक होते. समाजात गरीब आणि श्रीमंत असे वर्ग निर्माण होऊन वर्ग संघर्ष वाढतो. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील दोष सहकारामुळे दूर होऊ शकतात. साम्यवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांची मालकी सरकारची असल्याने उत्पादन वाढीची प्रेरणा राहत नाही. याउलट सहकारी संस्थेत उत्पादन साधनांची मालकी संस्थेकडे असते. व्यक्तिमूहाची मालकी असल्याने कार्यक्षमता वाढते. सहकारात भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि साम्यवादी अर्थव्यवस्था या दोन्हींचे फायदे एकत्र मिळतात. विविध राजकीय प्रणालींचा सुवर्णमध्य सहकारात साधला जातो.

६. विश्वव्यापी स्वरूप :-

सहकारी चळवळीचा उगम इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीतून झाला. आर्थिक विषमता, पिळवणूक अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून सहकाराचा पुरस्कार करण्यात आला. जगात सहकारी चळवळ अधिक लोकप्रिय होऊ लागली. जगातील अनेक देशात सहकार आहे. इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी अशा विकसित, अविकसित व विकसनशील देशांमध्येही सहकारी चळवळीने खूपच प्रगती केली. जगात अनेक क्षेत्रात सहकारी संस्था महत्त्वाचे कार्य करीत आहेत. उदा. शेती, उद्योगधंदे, प्रक्रिया, कर्जपुरवठा, बँकिंग, घरबांधणी इत्यादी.

७. सहकार आणि विकसित देश :-

विकसित देशात सहकारी संस्था शेती उत्पादन व प्रक्रिया, विक्री, कर्जपुरवठा, घरबांधणी इत्यादी क्षेत्रात महत्त्वाचे कार्य करीत आहेत. प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे मिळविणे, सभासदांना

व ग्राहकांना कमी खर्चात सेवा पुरविणे इत्यादी कार्ये करीत आहेत. सहकारामुळे प्रगत देशातील नागरिकांच्या राहणीमानात खूपच सुधारणा झाली आहे. तेथील आर्थिक विषमता कमी करण्यास हातभार लावलेला आहे.

८. सहकार आणि अविकसित देश :-

अविकसित देशात आर्थिक विषमता, अज्ञान, बेकारी, दारिद्र्य प्रमुख समस्या आहेत. या समस्या दूर करून देशाची सर्वांगीण प्रगती साधण्यात सहकाराचा सहभाग मोठा आहे. अविकसित देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणता येतो. सहकारामुळे सामाजिक व आर्थिक प्रगती होते.

विकसनशील देशात सहकाराचा अधिक उपयोग होऊ शकतो. ग्रामीण भागात कृषीउद्योगांचा विकास होऊन ग्रामीण बेकारी कमी करता येते. तेथील जनतेच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणता येतात. सहकारामार्फत जलद आर्थिक विकास, संपत्तीचे विकेंद्रीकरण, नफ्याचे व उत्पन्नाचे न्याय वाटप, आर्थिक विकास साध्य करता येतो.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. सहकारी संस्थेचा कारभार पद्धतीने चालतो.
अ) भांडवलशाही ब) लोकशाही क) समाजवादी ड) हुकूमशाही.
२. सहकारात संरक्षण केले जाते.
अ) दुर्बलांचे ब) भांडवलदारांचे क) व्यवसायिकांचे ड) व्यापाऱ्यांचे.
३. सहकारी संस्थेची सर्वोच्च सत्ता हाती असते.
अ) संचालकांच्या ब) कर्मचाऱ्यांच्या क) सर्वसाधारण सभेच्या ड) भांडवलदारांच्या.

१.२.३ सहकारी तत्त्वांचा विकास आणि मॅंचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे (Development of Co-operative Principles and Manchester Co-operative Principles)

□ सहकाराची तत्त्वे (Principles of Co-Operation) :-

सहकारी संस्थेचा कारभार विशिष्ट नियमांच्या आधारे चालतो. सहकाराची तत्त्वे म्हणजे सहकाराचे नियम होय. सहकाराची तत्त्वे म्हणजे सहकाराची प्रेरक शक्ती होय. सहकार हा आर्थिक संघटन प्रकार आहे. तो एक व्यावसायिक संघटन प्रकार आहे.

सहकाराची कार्यपद्धती, सहकारी संस्थेचे संघटन, आर्थिक व्यवहार, हिशोब पद्धती, व्यवस्थापन, प्रशासन, सभासदांचे हक्क आणि कर्तव्ये, संस्थेची कर्तव्ये इत्यादीबाबत जे नियम केलेले असतात, त्या नियमास सहकार तत्त्वे असे म्हणतात. एम. जॉर्ज डेव्हिस यांच्या मते, 'सहकारी संघटनेचे अस्तित्व व कार्यपद्धती ठरविणाऱ्या नियमांचा संच म्हणजे सहकाराची तत्त्वे होय. सहकाराच्या वैशिष्ट्यावर सहकार विचारवंतांनी वेगवेगळी मते आहेत. प्रत्येक देशातील सहकारी तत्वामध्ये भिन्नता दिसून येते.

प्रा. वॅटकिन्सच्या मते, सहकारी चळवळीच्या कार्याबद्दलची मूलभूत धोरणे आखणे उद्दिष्टपूर्ती करणे यासाठी दिशा दाखविण्याकरिता स्वीकारलेले तत्त्वज्ञान म्हणजे सहकारी तत्त्वे होय. 'सहकाराची तत्त्वे म्हणजे सहकारी संस्थेतील कार्य आणि जीवनासंबंधी सांगितलेले काही नियम होत. त्यामुळे सहकारी चळवळ लोकांची चळवळ झाली आहे. सहकारी संस्थेचा कारभार नियंत्रित म्हणजे सहकाराची तत्त्वे होय.

□ सहकार तत्त्वाचा विकास (Development of Co-Operation Principles) :-

वेगवेगळ्या विचारवंतांनी सहकाराची वेगवेगळी तत्त्वे सांगितली आहेत. रॉबर्ट ओवेन हा सहकारी चळवळीचा जनक होय. चार्ल्स रॉ फोरिअर यांनी सर्वप्रथम सहकारी संस्था स्थापन करण्याची कल्पना मांडली. सहकारी संस्थेचे स्वरूप कसे असावे याबाबत विचार मांडले. सहकारी संघटन, सहकाराचे ऐच्छिक स्वरूप, लोकशाही नियंत्रण, सामाजिक उद्दिष्ट्ये या चार तत्त्वावर आधिक भर दिला. भांडवलशाहीतील दोष टाळण्यासाठी पर्याय म्हणून त्यांनी हे विचार मांडले. देशाच्या आर्थिक परिस्थितीनुसार विचार मांडण्यात आले.

□ रॉशडेल तत्त्वे (Rochdale Principles) :-

सहकारी चळवळीचा उगम इंग्लंडमध्ये झाला. सन १८४४ मध्ये इंग्लंडमधील रॉशडेल या ठिकाणी रोडलॅन्ड गल्लीत प्रत्येकी १ पौंड वर्गणी जमा करून सहकारी तत्त्वावर ग्राहक भांडाराची स्थापना केली, त्यांच्या व्यवसायाचे नियम हे रॉशडेल तत्त्वे म्हणून ओळखली जातात. ती याप्रमाणे आहेत.

१) खुलेसभासदत्व, २) लोकशाही नियंत्रण, ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज, ४) सहकारी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात आधिकाऱ्याचे वाटप, ५) रोखीचे व्यवहार, ६) सामाजिक व राजकीय तटस्थता, ७) सभासद शिक्षणाचा प्रसार, ८) निर्भेळ व शुध्द मालाची विक्री.

□ शुल्झ डेलिट्स तत्त्वे (Schulze-Delitzsch Principles) :-

जगातील सहकारी पतपुरवठा चळवळीची सुरुवात जर्मनीमध्ये झाली. न्यू शुल्झ यांनी शहरी

भागातील गरीब समाजातील व्यक्तीच्या व व्यापाऱ्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करता याव्यात यासाठी जनता सहकारी बँकेची स्थापना केली. त्यांनी मांडलेली तत्त्वे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) स्वावलंबन व परस्पर साहाय्य, २) विस्तृत कार्यक्षेत्र, ३) संस्थेतील सहभागाच्या प्रमाणात आधिकाऱ्याचे वाटप, ४) भागभांडवलावर महत्तम व्याज, ५) सभासदांची मर्यादित जबाबदारी, ६) व्यावसायिक विशेषीकरण, ७) आधिकाऱ्यातून १० टक्के भाग राखीव निधीत ठेवणे.

□ रफायझन तत्त्वे (Raiffeisen Principles) :-

जर्मनी शेतीप्रधान देश आहे. शेती मागासलेली होती. शेतकरी दरिद्री, कर्जबाजारी होता. इ.स. १८४८ मध्ये ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाला पतपुरवठा करण्यासाठी सहकारी तत्त्वावर बँकांची स्थापना करण्यात आली. फ्रेडरिक निकोलसनवर जर्मनीच्या या सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा प्रभाव पडला, त्यांनी भारतासाठीही याच धर्तीवर सहकारी पतपुरवठ्याची योजना राबवावी असे सुचविले. या तत्त्वांचा सारांश पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) स्वावलंबनातून आत्मनिर्भरता, २) एका खेड्यापुरते कार्यक्षेत्र, ३) आधिकाऱ्याचे राखीव निधीत संमिलन, ४) भाग-वर्गणीशिवाय सर्वांना सभासदत्व, ५) फक्त सभासदांना साहाय्य, ६) मर्यादित जबाबदारी इत्यादी.

□ औद्योगिक सहकारी संस्था :-

फ्रान्समध्ये औद्योगिक सहकारी संस्थांचा उगम झाला. चार्ल्स फोरिअरच्या प्रेरणेने सहकारी प्रक्रिया संस्था स्थापन झाली.

सन १८५८ नंतर सहकारी प्रक्रिया संस्था अस्तित्वात आल्या. त्यांची तत्त्वे. १) परस्पर साहाय्य, २) राजकीय तटस्थता, ३) सभासदांचे कल्याण इत्यादी.

सन १८६६ मध्ये इटलीमध्ये शुल्झ पद्धतीच्या सहकारी बँका शहरी भागात स्थापन झाल्या. इटलीमधील सहकारी चळवळीचे खास वैशिष्ट्य मजूर सहकारी संस्थांची स्थापना होय. १८८३ मध्ये 'General Association of Workers' ही जगातील पहिली मजूर सहकारी संस्था स्थापन झाली. सन १८७० मध्ये स्वीडनमध्ये सहकारी ग्राहक भांडारे स्थापन झाली.

□ सहकारी तत्त्वांची पुनर्मांडणी :-

सहकारी तत्त्वांची पुनर्मांडणी करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेची समिती (I.C.A.) स्थापन करण्यात आली. इंटरनॅशनल को-ऑपरेटिव्ह अलाइन्स (I.C.A.) या समितीने १९३७ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. त्यामध्ये पुढील तत्त्वे सांगितली.

१) खुले सभासदत्व, २) लोकशाही नियंत्रण, ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज, ४) सभासदांनी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात आधिकाऱ्याचे समान वाटप, ५) शिक्षणाचा प्रसार, ६) सहकारांतर्गत सहकार, ७) धार्मिक व राजकीय तटस्थता, ८) रोखीचे व्यवहार.

सहकारी तत्त्वांचा पुन्हा एकदा विचार करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. आंतरराष्ट्रीय सहकार काँग्रेसने सहकारी तत्त्वांचा अभ्यास करण्यासाठी श्री. डी. जी. कर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली. या समितीने १९६६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. ती तत्त्वे पुढील प्रमाणे :-

- १) खुले व ऐच्छिक सभासदत्व असावे.
- २) लोकशाही व्यवस्थापनाप्रमाणे कार्य चालावे.
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज द्यावे.
- ४) सहकाराचे शिक्षण.
- ५) सहकारी संस्थांनी स्थानिक पातळीवर, राष्ट्रीय पातळीवर आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर काम करावे.

□ मॅंचेस्टर सहकाराची तत्त्वे (Manchester Co-operative Principles) :-

सन १९९५ मध्ये मॅंचेस्टर काँग्रेसने सहकाराची सात मुलभूत तत्त्वे मांडली. त्याला मॅंचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे असे म्हणतात. मॅंचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. ऐच्छिक व खुले सभासदत्व :-

सहकारी संस्थांचे सभासदत्व ऐच्छिक व खुले असते. सभासदत्व देताना धर्म, जात, वंश, भाषा, वर्ण, लिंग इत्यादींवरून भेदभाव केला जात नाही. सहकारी संस्थेचे सभासदत्व स्वीकारायचे की नाही हे व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून असते. तसेच व्यक्तीला स्वइच्छेने सहकारी संस्थेतून बाहेर पडता येते. अज्ञानी, भ्रष्टाचारी व दिवाळखोर व्यक्तीला सभासदत्व नाकारले जाते. खुले सभासदत्व याचा अर्थ पात्र व्यक्तीला सभासदत्व खुले असते. सहकारी संस्था ऐच्छिक स्वरूपाचे संघटन आहे. संस्थेत सहभागी होण्याचे व संस्थेतून बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य असते. खुले सभासदत्व याचा अर्थ कोणालाही मुक्त प्रवेश असा होत नाही. प्रत्येक सहकारी संस्थेचे किफायतशीर आकारमान ठरलेले असते. उदा. गृहनिर्माण सहकारी संस्था ठेकेदाराला मजूर सहकारी संस्थेचे सभासदत्व दिले जात नाही. सहकारी नियमांचे पालन करणाऱ्याला सभासदत्व खुले असते.

२. लोकशाही पद्धतीने कारभार :-

सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो. लोकशाहीत अंतिम सत्ता लोकांच्याकडे असते. त्याचप्रमाणे सहकारात अंतिम सत्ता सभासदांच्याकडे म्हणजे सभासदांच्या सर्वसाधारण सभेकडे असते. सभासद संचालक, मंडळाची निवड करतात. संचालक मंडळातून अध्यक्ष व उपाध्यक्षाची निवड केली जाते. सहकारी संस्थेचा दैनंदिन कारभार सचिव व कर्मचारी पाहतात. लोकशाहीप्रमाणे एक सभासद एकमत असते. सहकारी संस्था लोकशाही संघटना असून त्यात समानतेच्या तत्त्वावर व्यक्ती एकत्र येतात. संस्थेत भांडवलापेक्षा व्यक्तीला अधिक महत्त्व दिले जाते. सभासदांच्या भांडवलाचा विचार न करता एक व्यक्ती एक मत या तत्त्वाचा अवलंब केला जातो. लोकशाहीप्रमाणे सहकारी संस्थेचा कारभार सभासदांनी निवडून दिलेल्या कार्यकारी समितीमार्फत पाहिला जातो.

३. सभासदांची आर्थिक भागिदारी :-

सहकारी संस्थेने भांडवलावर मर्यादित दराने व्याज द्यावे. सहकारी संस्थेने भांडवलाचा मोबदला म्हणून जास्त व्याज देणे योग्य ठरत नाही. सभासद समतेच्या तत्त्वावर सहकारी संस्थेचे भांडवल उभारणीस मदत करतात. भांडवलावर जास्त व्याज दिले जात नाही. भांडवलावर जास्त व्याज दिल्याने आर्थिक विषमता वाढते. भांडवलदारांचा फायदा होतो. भांडवलावर व्याज द्यावे हे मान्य करण्यात आले आहे.

४. स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य :-

सहकारी संस्था या स्वायत्त आणि स्वावलंबी संघटना असाव्यात. सहकारी संस्थांना स्वातंत्र्य असावे. आज सहकारी संस्था शासनाच्या मदतीने व सहकार्याने वाढत आहेत. सहकारी संस्था इतरांवर अवलंबून असू नयेत. राजकारणापासून अलिप्त असाव्यात. व्यक्ती सहकारी संस्थेमार्फत संघटित होतात. एकमेकांना सहकार्य करतात. सहकारात एकासाठी सर्व व सर्वांसाठी एकजण असतो. परस्पर सहाय्यातूनच सहकारी संस्था स्वावलंबी बनू शकते. जर सहकारी संस्था स्वावलंबी बनली तर ती सभासदांच्या गरजा चांगल्या प्रकारे पूर्ण करू शकते.

५. शिक्षण, प्रशिक्षण आणि माहिती :-

सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी व्यक्ती, समाज, सभासद, संचालक, अधिकारी, कर्मचारी यांना सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. सहकारी चळवळीचे यश शिक्षित व प्रशिक्षित सभासद, संचालक यांच्यावर अवलंबून असते. मॅडिसन यांच्या मते, “सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण नसलेल्या लोकांच्या हातात सहकारी संस्थेचा कारभार सोपविल्यास ते हास्यास्पद होईल तसेच ती चळवळीची शोकांतिका ठरेल. प्राध्यापक डी. जे. कर्वे यांच्या मते, ‘सहकाराचे कायदे, नियम, फायदे कार्यपद्धती यांची माहिती होण्यासाठी सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

सहकारी संस्थेतील व्यवहाराची माहिती सर्व सभासदांना असावी. संस्थेची आर्थिक परिस्थिती ध्येय, धोरण, कार्यपद्धती, नियम, फायदे, घडामोडी याची माहिती सभासदांना असावी. अधिकारी व कर्मचारी यांना संस्थेच्या कामकाजाची, व्यवहाराची माहिती असावी. सहकारी संस्थेच्या व्यवहारात कोणत्याही प्रकारची गुप्तता असू नये.

६. सहकारांतर्गत सहकार :-

सहकारी संस्थांनी परस्पर सहाय्यातून स्वावलंबन प्राप्त करावे. एकासाठी सर्व आणि सर्वांसाठी एक याप्रमाणे परस्पर सहकार्य, सहाय्य करावे. सहकार दुर्बलांचे संघटन आहे. प्रत्येकाकडे असणारी साधनसामग्री अल्प प्रमाणात व अपूरी असते. यासाठी आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी एकमेकांना सहकार्य करणे, सहकारी संस्था परस्पर सहाय्यातून स्वावलंबी बनल्या पाहिजेत. सन १९६६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या तज्ञ समितीने या तत्वाचा समावेश केला. 'सर्वांकरिता एक व एकाकरिता सर्व' हा सहकाराचा मूलमंत्र आहे. सहकार दुर्बलांचे आर्थिक संघटन आहे. सर्वजण एकत्र येवून स्वहित साध्य करतात. एका सहकारी संस्थेने दुसऱ्या सहकारी संस्थेस सहकार्य/मदत करावी.

७. समाजाशी नाते :-

सभासदांच्या, समाजाच्या गरजा भागविणे सहकारी संस्थेचे प्रधान कर्तव्य आहे. संस्थेच्या व सभासदांच्या प्रगतीबरोबर समाजाची प्रगती व्हावी. सहकारी संस्थांनी आपली सामाजिक व आर्थिक जबाबदारी पार पाडावी. सामाजिक व आर्थिक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करावा. सहकारी संस्थांना सामाजिक जबाबदारीचे भान असणे महत्त्वाचे ठरते. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून समाजातील दुर्बल घटक भांडवलदारांविरुद्ध यशस्वीपणे लढा देवू शकतात. समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्याच्या दृष्टीने तसेच सामाजिक परिवर्तनासाठी सहकाराचे योगदान महत्त्वाचे आहे. सहकारामुळे समाजरचना बळकट होते. सहकारी संस्था सामाजिक संस्था आहेत. समाजाच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करतात. देश विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. जगातील पहिली पतपुरवठा सहकारी संस्था देशात स्थापन झाली.

अ) रशिया ब) अमेरिका क) फ्रान्स ड) जर्मनी.

२. मॅचेस्टरची सहकाराची तत्वे मध्ये मांडण्यात आली.

अ) १७९५ ब) १८९५ क) १९९५ ड) २००५.

३. जगातील पहिली मजूर सहकारी संस्था मध्ये स्थापन झाली.

अ) १८८३ ब) १८८५ क) १९०४ ड) १९९५.

४. सहकारी संस्थेचा कारभार पद्धतीने चालतो.

अ) हुकूमशाही ब) लोकशाही क) समाजवादी ड) भांडवलशाही.

१.२.४ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना/जागतिक सहकारी संघटन : संघटन आणि कार्ये (Organization and Functions of International Co-operative Alliance)

आज जगात सहकारी चळवळींचा प्रचार व प्रसार झालेला आहे. विविध देशात सहकारी चळवळ महत्त्वाचे कार्य करत आहे. सहकारी चळवळीचा उगम इंग्लंडमध्ये झाला. आज जगात भारत, जर्मनी, इंग्लंड, इस्त्राईल, चीन इ. देशात सहकारी चळवळ पसरली आहे. भारतात सहकारी साखर कारखाना व सहकारी बँकांची कार्ये उल्लेखनीय आहेत. डेन्मार्कमध्ये दुग्ध सहकारी संस्थांनी धवलक्रांती घडवून आणली. इस्त्राईलमध्ये सहकार शेतीने प्रगती केली आहे. जर्मनीत सहकार पतपुरवठा संस्थांचे कार्य महत्त्वाचे आहे. विविध देशातील सहकारी संस्थांमध्ये सहकार्य करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना स्थापन करण्यात आली.

जेव्हा राष्ट्रीय पातळीवर सर्व सहकारी संस्था एकत्रित येऊन सहकारी संघ स्थापन करतात, तेव्हा त्या सहकारी संघटनेला आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना असे म्हणतात. सर्व सहकारी संस्थांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी संघटना स्थापन करणे आवश्यक वाटू लागले. त्यामुळे सहकाराचे समान प्रकारचे धोरण आखता येईल, यातून आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना स्थापन झाली.

□ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना उगम/स्थापना :-

सन १८९५ मध्ये लंडन येथे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संघटना स्थापन करण्यात आली. त्यावेळी ६० देशातील १४३ संघटना जोडल्या आहेत. जगातील सहकार्याचा प्रश्न सोडवून सहकारातील एकात्मता वाढवणे, सहकारी संस्थांमध्ये मैत्रीचे व आर्थिक संबंध वाढवणे, जगात सहकारी तत्वांचा प्रचार व प्रसार करणे, सहकारी हितसंबंधाचे रक्षण करणे यासाठी या संघटनेची स्थापना करण्यात आली. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची तीन प्रादेशिक कार्यालये आहेत. दिल्ली, टांझानिया, मोशी येथे प्रादेशिक कार्यालये आहेत.

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना म्हणजे जगातील अनेक देशांतील सहकारी संस्थांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेला महासंघ होय. जगातील सर्व सहकारी संस्थांच्या प्रश्नांचा अभ्यास करते. या

संघटनेमार्फत जगातील सर्व सहकारी संस्थांशी संबंध जोडता येतो. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना विविध देशांतील सहकारी संस्थांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधत असते.

□ **उद्दिष्ट्ये (Objectives) :-**

१. जगात सहकारी पद्धतीचा प्रसार करणे.
२. सहकाराचे महत्त्व वाढविणे.
३. सहकारी संस्थांमध्ये मैत्रीचे व आर्थिक संबंध प्रस्थापित करणे.
४. सहकारी संघटनांचे प्रतिनिधित्व करणे.
५. जागतिक शांतता व सुरक्षितता निर्माण करणे.
६. सहकार चळवळीचा विकास करणे.
७. सहकार चळवळीचा प्रचार व प्रसार करणे.

● **सभासदत्व :** ज्या सहकारी संस्थेत आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या, उद्दिष्टांचे व धोरणांचे पालन केले जाते. त्या संस्थेस सभासदत्व दिले जाते. आंतरराष्ट्रीय संस्था या संघटनांचे सभासद आहेत. सभासदत्व ऐच्छिक व खुले असते.

● **शासन :** आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना शासन व्यवस्था महासभा, मध्यवर्ती समिती, मुख्य अधिकार व जर्नल सिक्रेट असते. सन १९९२ पासून या संघटनेचे मुख्य कार्यालय जिनिव्हा येथे आहे तर भारतातील दिल्लीत मोशी व टांझानियातील पश्चिम आफ्रिकेत अबीदजन येथे प्रादेशिक कार्यालये आहेत.

□ **आंतरराष्ट्रीय संघटनेचे सभासदत्व (Membership of ICA) :-**

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचे सभासदत्व पूर्वी सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांना आणि व्यक्तींना दिले जात होते. परंतु १९०२ मध्ये केलेल्या दुरुस्तीप्रमाणे कोणत्याही व्यक्तीला सभासद करून घेतले जात नाही. सध्या फक्त सहकारी संस्थांनाच सभासद करून घेतले जाते. सहकारी संस्थेला सभासदत्व देताना रॉशेडेल, आय.सी.ए. तत्त्वाप्रमाणे चालणार असल्यास सभासदत्व दिले जाते.

□ **आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेचे संघटन (Organization of International Co-operative Alliance) :-**

१. **काँग्रेस :-**

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची काँग्रेस ही सर्वोच्च अधिकारी संस्था वा अधिकार मंडळ आहे.

काँग्रेसमध्ये संलग्न सहकारी संस्थेचे सभासद असतात आणि काँग्रेसची सभा व बैठक तीन वर्षातून एकदा होते. काँग्रेस आपल्या सभेत आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या कार्याचा आढावा घेते. मध्यवर्ती समितीने वा इतर संघटनांनी विचारार्थ पाठविलेल्या ठरावावर चर्चा करून निर्णय घेते.

२. मध्यवर्ती समिती :-

राष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी संघाचे सभासद हे मध्यवर्ती समितीचे सभासद असतात. सर्वसाधारणपणे प्रत्येक राष्ट्रीय सहकारी संघाला आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या मध्यवर्ती समितीवर एक प्रतिनिधी पाठविता येतो. परंतु एका देशातील एक राष्ट्रीय संघटना जास्तीत जास्त १० प्रतिनिधी आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेवर पाठवू शकते. सहकारातील महत्त्वाचे निर्णय स्वतःच्या जबाबदारीवर घेण्याचा अधिकार मध्यवर्ती समितीला आहे. त्याचप्रमाणे कार्यकारी समितीच्या निर्णयाविरुद्ध करण्यात येणाऱ्या तक्रारीचे निराकरण करणे.

३. कार्यकारी समिती :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या कार्यावर सर्वसाधारण कार्यकारी समिती नियंत्रण ठेवते व मध्यवर्ती समितीची बैठक काही प्रश्नांवर निर्णय घेते. कार्यकारी समिती काँग्रेसच्या सभेची तारीख, विषय ठरविते व आपल्या कार्याचा अहवाल काँग्रेसला सादर करते. कार्यकारी समिती प्रामुख्याने अर्थव्यवहार व सभासदत्वाच्या कार्याकडे लक्ष पुरवित असते. मध्यवर्ती समितीशी सतत संपर्क ठेवून कारभारावर नियंत्रण ठेवते.

४. संचालक :-

आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेचे दैनंदिन कामकाज सचिवालयामार्फत चालते व त्याचा प्रमुख संचालक असतो. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेने दिल्ली व मोशी येथे प्रादेशिक कार्यालये स्थापन केली. दक्षिण पूर्व आशियासाठी असणारे कार्यालय भारतात नवी दिल्ली येथे १९६० मध्ये सुरू झाले.

५. सचिव :-

सचिव हा प्रशासकीय प्रमुख असतो. सचिवालयात शिक्षण, लोकसंपर्क, संशोधन, आकडेवारी इ. विभागांसाठी प्रत्येकी एक सचिव असतो.

□ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची कार्ये (Functions of International Co-operative Alliance) :-

१. आंतरराष्ट्रीय सल्लागार मंडळ :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना आंतरराष्ट्रीय संस्थांना सल्ला देण्याचे कार्य करते. विविध

जागतिक संघटनांच्या सभेत व चर्चासत्रात भाग घेते. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक मदत मिळवून देण्याचे प्रयत्न करते. युनो, जागतिक व्यापार संघटना, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व इतर आंतरराष्ट्रीय संघटनांनी आयोजित केलेल्या चर्चासत्रात भाग घेते.

२. तांत्रिक मदत :-

आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनांना तांत्रिक मदत करते. विकसित देशातून तांत्रिक मदत घेतली जाते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यापार वाढविण्यासाठी ही मदत केली जाते. बँका, विमा व पतपुरवठा यासारख्या संस्थांना विकासासाठी मदत केली जाते.

३. विविध सहकारी संस्थांमध्ये संबंध प्रस्थापित करणे :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना जगातील विविध सहकारी संस्थांमध्ये संबंध प्रस्थापित करण्याचे कार्य करते.

सहकारी बँका, सहकारी खरेदी-विक्री संस्था, दुग्ध सहकारी संकस्था इ. संस्थांमध्ये संबंध साधण्याचे कार्य करते. त्यामुळे सहकारी चळवळीचा विकास होतो.

४. सहकाराचे महत्त्व वाढविणे :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना सहकाराचे महत्त्व वाढविण्याचे कार्य करते. त्यासाठी जगात सहकारी तत्त्वे व पध्दतीचा प्रसार केला जातो. सहकारी संस्थांची संख्या वाढविली जाते. समाजातील लोकांना सहकाराचे फायदे, महत्त्व पटवून सांगितले जाते.

५. अलिकडच्या वर्गातील कार्य :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संस्थांचे विलीनीकरण करते. त्यामुळे सहकारी संस्था मजबूत होतात. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचे कार्य करते. सहकारी संस्थामार्फत निर्यात वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संस्था सहकारी चळवळीचा प्रसार व प्रचार करण्याचे कार्य करते.

६. सहकारी संस्थांना प्रतिनिधीत्व देणे :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना सहकारी संस्थांना प्रतिनिधीत्व देण्याचे कार्य करते. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना जागतिक पातळीवर सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधीत्व करते. जागतिक बँक, संयुक्त राष्ट्र संघटना, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी इ जागतिक संघटनांच्या कार्यशाळा, परिषदा, चर्चासत्र, इत्यादीमध्ये सहकाराचे प्रश्न मांडते. ही संघटना जागतिक पातळीवर सहकाराचे विविध प्रश्न मांडून सोडवण्याचा प्रयत्न करते. सहकाराचे नेतृत्व करते.

७. विकसनशील देश :-

आज जगात विकसनशील देशात सहकारी चळवळ मोठ्या प्रमाणात पसरली आहे. आशिया व आफ्रिका देशातील विकसनशील संस्थांना मदत केली जाते. या संघटनेने आशिया, आफ्रिका येथे प्रादेशिक कार्यालये सुरू केली आहेत. विकसनशील देशात सहकारी साखर कारखाने, दुग्ध संस्था, सहकारी सूतगिरण्या, सहकारी बँका, मजूर सहकारी संस्था यांना आर्थिक मदत केली जाते. त्यांना सल्ला व मार्गदर्शनाचे कार्य केले जाते.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची स्थापना मध्ये झाली.
अ) १६९५ ब) १७९५ क) १८९५ ड) १९९५.
२. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना येथे स्थापन करण्यात आली.
अ) अमेरिका ब) लंडन क) रशिया ड) चीन.
३. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचे मुख्य कार्यालय येथे आहे.
अ) जिनिव्हा ब) मोशी क) पिट्सबर्ग ड) जर्मनी.
४. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचे हे सर्वोच्च अधिकारी मंडळ आहे.
अ) मध्यवर्ती समिती क) काँग्रेस
ब) कार्यकारी समिती ड) संचालक.
५. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची प्रादेशिक कार्यालये आहेत.
अ) १ ब) २ क) ३ ड) ५.

१.३ सारांश

सहकार मानवाला नवीन नाही. कारण प्राचीन काळापासून मानव एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगत आहे. सहकारात सर्वजण एकमेकांना मदत करतात. सहकार म्हणजे सर्वांनी एकत्रित काम करणे. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीतून सहकाराचा प्रारंभ झाला. सन १८४४ मध्ये इंग्लंडमध्ये रॉशेडेल या ठिकाणी २८ विणकऱ्यांनी जगातील पहिली ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन केली.

सहकारात काही खास गुणवैशिष्ट्ये दिसून येतात. आज जगात सहकारी चळवळ पसरली आहे.

सहकारात व्यक्तीला व सेवेला प्रथम स्थान दिले जाते आणि भांडवलाला दुय्यमस्थान दिले जाते. सहकार ऐच्छिक व लोकशाही स्वरूपाचे संघटन आहे. सहकारामुळे एकसंघ समाज निर्माण होण्यास मदत होते. सहकारी दुर्बलांचे आर्थिक संघटन आहे.

सहकारी संस्थेचा कारभार सहकाराचे नियम व तत्वांच्या आधारे चालतो. सहकारी संस्थेचे संघटन, आर्थिक व्यवहार, हिशोब पद्धती, व्यवस्थापन इ. बाबत नियम आहेत. वेगवेगळ्या विचारवंतांनी सहकाराची वेगवेगळी तत्वे सांगितली आहेत. सन १८८५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना स्थापन झाली. अनेक देशातील राष्ट्रीय सहकारी संस्था सभासद आहेत. जगातील सहकारी संस्थांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करणे प्रधान कार्य समजले जाते.

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची काँग्रेस सर्वोच्च अधिकारी संस्था आहे. राष्ट्रीय सहकारी संघाचे सभासद हे मध्यवर्ती समितीचे सभासद असतात. सचिव हा प्रशासकीय प्रमुख असतो. विविध सहकारी संस्थांमध्ये संबंध प्रस्थापित करणे व त्यांना सहकार्य करणे प्रमुख कार्य मानले जाते.

१.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. आधिक्याचे वाटप : सहकारी संस्थांना सेवा व काटकसर करून जो नफा मिळतो, त्याला आधिक्य असे म्हणतात.
२. विधायक स्पर्धा : स्पर्धेच्या चांगल्या लक्षणांला विधायक स्पर्धा असे म्हणतात.
३. विश्वव्यापी स्वरूप : जगात प्रसार होणे.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. ड) रॉबर्ट ओवेन २. ब) इंग्लंड.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. ब) लोकशाही २. अ) दुर्बलांचे ३. क) सर्वसाधारण सभेच्या.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. ड) जर्मनी २. क) १९९५ ३. अ) १८८३.
४. ब) लोकशाही.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४ ची उत्तरे

१. क) १८९५ २. ब) लंडन ३. अ) जिनिव्हा.
४. क) काँग्रेस ५. क) ३.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. सहकार म्हणजे काय? सहकाराची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. सहकाराची मॅचेस्टर तत्वे स्पष्ट करा.
३. सहकार म्हणजे काय? सहकाराचे महत्त्व सांगा.

☆ ब) टिपा लिहा.

१. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना.
२. सहकारी तत्वांचा विकास.

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ सूची

१. **Dr. B. S. Mathur** : "*Co-operation in India*", Sahitya Bhawan Publishers and Distributors (P) Ltd., Agra - 1999.
२. **R. D. Bedi** : "*Theory, History & Practice of Co-operation*".
३. प्रा. भोसले, प्रा. कांटे : "सहकार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. प्रा. डॉ.रूपा शहा व डॉ. बी. एच. दामजी : "सहकार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
५. प्रा. डॉ. सी. जे. जोशी, प्रा. के. सी. जोशी : "सहकाराचा विकास", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, जून, २०१५.

☆☆☆

सहकाराचे संघटन (Co-operation as a Form of Organization)

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्ट्ये
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
 - २.२.१ भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष
 - २.२.२ समाजवादाची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष
 - २.२.३ भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य.
 - २.२.४ मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका.
- २.३ सारांश
- २.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सारावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासामध्ये आपणांस पुढील बाबींचे आकलन होईल.

- १. भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये लक्षात येतील.
- २. भांडवलशाहीच्या गुण-दोषांची माहिती होईल.
- ३. समाजवादाची वैशिष्ट्ये लक्षात येतील.
- ४. समाजवादाचे गुण व दोषांची माहिती होईल.
- ५. भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य आहे हे समजून येईल.
- ६. मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका समजून येईल.

२.१ प्रास्ताविक (Introduction)

अमेरिकेने भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला, तर चीनने समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेमध्ये काही गुण व काही दोष आहेत. प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था भिन्न असते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप लक्षात घेऊन अर्थव्यवस्थेचा स्विकार लाभदायक ठरतो. भारताला कृषी, औद्योगिक व सहकार क्षेत्राचे विकास करावयाचा आहे. म्हणून भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. भांडवलशाही व समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य आहे. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सहकाराची भूमिका प्रधान समजली जाते.

२.२ विषय विवेचन (Subject Discription)

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये, भांडवलशाहीचे गुण व दोष, समाजवादाची वैशिष्ट्ये, समाजवादाचे गुण आणि दोष, भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य, मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका या बाबींचा अभ्यास करणार आहोत.

२.२.१ भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष (Capitalism-Features, Merits and Demerits)

□ प्रस्तावना (Introduction) :-

जगात सर्वप्रथम भांडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. भांडवलशाहीत उत्पादन साधनावरती खाजगी मालकी असते. खाजगी मालमत्तेचा हक्क असतो. व्यक्ती व उद्योग संस्थांना खाजगी मालमत्ता मिळविता व प्राप्त करता येते, त्याचे स्वातंत्र्य असते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवल, किंमत, नफा, उत्पादन, विक्री इ. महत्त्वाचे असते. उत्पादकांना महत्तम नफा मिळतो. भांडवलशाहीत जास्तीत जास्त वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते. भांडवलशाहीत कोणत्या वस्तूचे किती प्रमाणात आणि कसे उत्पादन घ्यावयाचे असे महत्त्वपूर्ण प्रश्न किंमत यंत्रणेद्वारे सोडविले जातात. युरोपात नवीन तंत्र, यंत्र, ऊर्जा वापराने औद्योगिक विकास वेगाने झाला. अर्थव्यवस्थेत भांडवल गुंतविणाऱ्यांचे महत्त्व वाढत गेले. अशा तऱ्हेने भांडवलशाही अर्थव्यवस्था प्रस्थापित झाली.

□ भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेची व्याख्या :-

“ज्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनावर खाजगी मालकी असते, त्या अर्थव्यवस्थेला भांडवलशाही अर्थव्यवस्था म्हणतात.”

“ज्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची साधने खाजगी मालकीची असतात आणि उत्पादनाचे कार्य,

विभाजन बाजार यंत्रणा बाजार यंत्रणा करावी लागते. अशा अर्थव्यवस्थेला भांडवलशाही अर्थव्यवस्था म्हणतात.”

□ भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये (Features of Capitalism) :-

भांडवलशाहीत खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचे स्वातंत्र्य असते. नफ्याचा हेतूने उत्पादन केले जाते. किंमत यंत्रणेमार्फत अर्थव्यवस्था चालते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. खाजगी मालमत्तेचा हक्क :-

खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचा हक्क हे भांडवलशाहीचे ठळक वैशिष्ट्ये आहे. जमीन, कारखाने, यंत्रसामग्री, खाणी यासारख्या उत्पादन साधनसंपत्तीवर खाजगी मालकी असते. खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचे स्वातंत्र्य असते.

२. महत्तम नफ्याचा हेतू :-

महत्तम नफा मिळविणे हे एक वैशिष्ट्ये आहे. ज्या वस्तूत जास्त नफा मिळतो त्या वस्तूचे उत्पादन केले जाते. समाजहितापेक्षा व्यक्तिगत हिताला प्राधान्य दिले जाते.

३. व्यवसाय स्वातंत्र्य :-

व्यवसाय स्वातंत्र्य हे भांडवलशाहीचे वैशिष्ट्ये आहे. कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या आवडीनुसार कोणताही व्यवसाय करण्यास स्वातंत्र्य असते. कोणतीही व्यक्ती कोणताही व्यवसाय करू शकते. कोणीही कोठेही व्यवसाय करू शकते.

४. उपभोक्त्यांचे सार्वभौमत्व :-

भांडवलशाही व्यवस्थेत उपभोक्त्यांना आपल्या आवडीनुसार वस्तू खरेदी करण्याचे स्वातंत्र्य असते. उपभोक्त्यांना हव्या असणाऱ्या वस्तूंचे उत्पादन केले जाते, उपभोक्ता बाजारपेठेचा राजा असतो. त्याच्या मागणीनुसार उत्पादन केले जाते.

५. किंमत यंत्रणा :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत किंमत यंत्रणा हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. मागणीनुसार पुरवठा केला जातो. अर्थव्यवस्था किंमत यंत्रणेमार्फत चालते.

६. बाजारासाठी उत्पादन :-

भांडवलशाहीत बाजारपेठ व विक्री करण्याचा उद्देशाने उत्पादन घेतले जाते. बाजारात उत्पादनाची विक्री करून नफा मिळविला जातो. उपभोक्त्याच्या आवडीनुसार उत्पादन केले जाते.

७. वर्गसंघर्ष :-

भांडवलशाहीत वर्गसंघर्ष निर्माण होतो. भांडवलदारांचा वर्ग एका बाजूला असतो तर दुसऱ्या बाजूला कामगार वर्ग असतो. भांडवलदार श्रीमंत असतात, तर श्रमिक गरीब असतात. भांडवलदार व श्रमिक यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो.

८. अनियोजित अर्थव्यवस्था :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत नियोजनाचा अभाव असतो. नफा महत्तम देणाऱ्या वस्तूचे उत्पादन केले जाते. उत्पादकांना कोणत्याही वस्तूचे उत्पादन करण्याचे स्वातंत्र्य असते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था अनियोजित स्वरूपाची असते.

९. स्पर्धा :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन संस्थेत स्पर्धा असते. उत्पादक जाहिरातींद्वारे वस्तूंची विक्री वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. उत्पादक वस्तूंची किंमती कमी करून ग्राहकांना आकर्षित करतात.

१०. आर्थिक विषमता :-

भांडवलशाहीत आर्थिक विषमता आढळते. महत्तम नफा मिळविला जातो. भांडवलदार श्रीमंत असतात तर श्रमिक गरीब असतात.

□ भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे गुण/फायदे (Merits of Capitalism) :-

१. औद्योगिक विकास :-

भांडवलशाहीत उद्योगांना स्वातंत्र्य दिले जाते. त्यामुळे देशात विविध उद्योग व व्यवसायाची भरभराट होते. देशाचा औद्योगिक विकास जलद होतो. औद्योगिक विकासासाठी पोषक वातावरण असते.

२. आर्थिक विकास :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विकास वेगाने होतो. भांडवलशाही देश प्रगत आहेत.

विविध उद्योग सुरू होऊन विविध वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते. रोजगार वाढून लोकांचे उत्पन्न वाढते. लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो. आर्थिक विकास घडून येतो.

३. रोजगारात वाढ :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत रोजगारात वाढ होण्यास मदत होते. उद्योग व्यवसायांना पूर्ण स्वातंत्र्य असते. नियंत्रण नसते. मोठ्या प्रमाणात उत्पादन केले जाते. विविध व्यवसायात, उद्योगात लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो.

४. कार्यक्षमतेत वाढ :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत श्रमिक व संयोजकांची कार्यक्षमता वाढते. श्रमिक अधिक वेतन मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी आपली कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न करतात. आधुनिक उत्पादन तंत्राचा व यंत्राचा वापर करून कार्यक्षमता वाढविली जाते.

५. भांडवलनिर्मितीचा उच्च दर :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनावर खाजगी मालकी असते. लोकांना रोजगार प्राप्त होऊन त्यांचे उत्पन्न वाढते. लोक आपल्या उत्पन्नाचा बराच भाग बचत करतात. भांडवलदार भांडवल गुंतवणूक करतात. भांडवलदारांना नफा अधिक मिळतो. त्यामुळे भांडवलात वाढ होते.

६. स्वयंचलित कार्य :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे अर्थव्यवस्थेचे कार्य स्वयंचलित चालते. अर्थव्यवस्था किंमत यंत्रणेद्वारे आपोआप चालते. त्यामुळे सरकारी हस्तक्षेपाचे व नियंत्रणाची गरज नसते.

७. लोकशाही व्यवस्था :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्था लोकशाही स्वरूपाची व्यवस्था असते. उपभोक्त्यांना कोणत्याही वस्तू व सेवांची खरेदी करण्याचे स्वातंत्र्य असते. उद्योजकांकडून त्यांच्या आवडी-निवडीनुसार वस्तू व सेवांचे उत्पादन करता येते. उत्पादकांना कोणत्याही वस्तू व सेवांचे उत्पादन करण्याचे स्वातंत्र्य असते.

८. लवचिकता :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्था लवचिक असते. उत्पादक बदलत्या परिस्थितीनुसार आवश्यक त्या वस्तूचे उत्पादन करतात. तेजी, मंदी, युद्ध यासारख्या बदलत्या परिस्थितीनुसार उत्पादन केले जाते. उत्पादन मोठ्या प्रमाणात केले जाते.

९. तांत्रिक प्रगती :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत तांत्रिक प्रगती होते. संयोजकामध्ये तीव्र स्पर्धा असते. स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी प्रगत तंत्राचा व यंत्राचा वापर केला जातो. नवीन शोध लावले जातात. त्यामुळे तांत्रिक प्रगती होते.

१०. धोके पत्करण्यास उत्तेजन :-

संयोजकांना उद्योग व्यवसायात धोका पत्कारावा लागतो. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत संयोजक धोका पत्करतात. संयोजक महत्तम नफा मिळविण्यासाठी धोका स्विकारतात.

११. नवप्रवर्तन :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन नवीन नवीन यंत्रसामग्री, उच्चतंत्र, स्वस्त व नवीन विक्रीची पद्धत, नवीन वस्तू तयार करणे, उपभोक्त्याच्या आवडी-निवडीनुसार उत्पादन करणे यासारखे बदल संयोजक करतात. त्याला नवप्रवर्तन म्हणतात.

१२. उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत दुर्मिळ उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर केला जातो. उत्पादक साधनांचा अपव्यय टाळला जातो. प्रत्येक संयोजक महत्तम नफा मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर केला जातो. संयोजकांमध्ये स्पर्धा असते. त्यामुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा व भांडवलाचा पर्याप्त वापर केला जातो.

१३. संयोजन कौशल्याचा विकास :-

भांडवलशाहीत संयोजन कौशल्य विकासास पूर्ण वाव असतो. संयोजकामध्ये चैतन्य असते. आधुनिक तंत्राचा व यंत्राचा उत्पादन कार्यात वापर करतात. संयोजकांना सहकार्य व मदत केली जाते.

१४. ग्राहक सार्वभौम :-

उपभोक्ते (ग्राहक) हे 'सार्वभौम' असतात. कारण ग्राहकांच्या आवडी-निवडी, सवयीनुसार, उत्पादन केले जाते. ग्राहक राजा असतो. मागणीनुसार पुरवठा केला जातो. उपभोक्त्याच्या पसंतीनुसार उत्पादन केले जाते.

१५. शासनाचा हस्तक्षेप मर्यादित :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत शासनाचा हस्तक्षेप मर्यादित असतो. सरकार शांतता, सुव्यवस्था, संरक्षण आणि मर्यादित मूलभूत कार्ये करते. भांडवलदारांना पूर्ण स्वातंत्र्य असते.

□ **भांडवलशाहीचे दोष व तोटे (Demerits of Capitalism) :-**

भांडवलशाहीचे समाजात सर्वत्र स्वागत झाले. कारण जादा उत्पादन, संपत्ती, वैभव, चैनीच्या वस्तू यात वाढ झाली. भांडवलशाहीचे दोष/तोटे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. अनियोजित उत्पादन व्यवस्था :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन व्यवस्था अनियोजित स्वरूपाची असते. प्रत्येक उत्पादक आपल्या इच्छेनुसार उत्पादन करतो. त्यामुळे हव्या त्या वस्तूची दुर्मिळता निर्माण होते. अनावश्यक वस्तू मुबलक प्रमाणात निर्माण होतात. जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई निर्माण होते, त्यामुळे त्यांची आयात करावी लागते.

२. मानवी कल्याणाकडे दुर्लक्ष :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत मानवी कल्याणाकडे दुर्लक्ष होते. महत्तम नफा मिळविण्यासाठी भांडवली वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. उत्पादक हितांचे निर्णय घेतात. त्यांचा समाज हितांचा उद्देश नसतो. परिणामी समाजाचे कल्याण दुर्लक्षित राहते.

३. आर्थिक अस्थिरता :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते. उत्पादन अमर्यादित केले जाते. उत्पादनात सतत वाढ केली जाते. अतिरिक्त उत्पादन होते, मंदी येते. व्यापारचक्रे वारंवार उद्भवतात.

४. बेकारीची समस्या :-

भांडवलशाहीत बेकारीची समस्या गंभीर बनते. तेजीच्या काळात रोजगार वाढत असला तरी मंदीच्या काळात प्रचंड बेकारी वाढते. आर्थिक अस्थैर्यामुळे बेकारी वाढते. अनियोजित उत्पादन व्यवस्थेमुळे अतिरिक्त उत्पादन होऊन मंदी येते. त्यामुळे बेकारी वाढते.

५. उधळपट्टी :-

उधळपट्टी हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा दोष आहे. उत्पादक एकमेकांशी तीव्र स्पर्धा करतात. उत्पादक विक्री वाढविण्यासाठी जाहिरातीवर प्रचंड खर्च करतात. तो खर्च ग्राहकांकडून वसूल करतात. त्यामुळे ग्राहकांचे नुकसान होते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत अनावश्यक खर्च वाढतो.

६. साधनसंपत्तीचे गैरवाटप :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत साधनसंपत्तीचे गैरवाटप होते. भांडवली वस्तूंच्या उत्पादनासाठी

साधनसंपत्ती कमी पडते. साधनसंपत्तीचा वापर चैनीच्या व सुखसोयीच्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी केला जातो.

७. गैरव्यवहारात वाढ :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत गैरव्यवहार वाढतात. नफा म्हणजे कोणाचेतरी शोषण झालेले असते. महत्तम नफा मिळविण्यासाठी नैतिक मूल्ये पाळली जात नाहीत. अर्थव्यवस्था पैशावर/चलनावर आधारित असते. काळा पैसा वाढतो. त्यामुळे समाजाचे नुकसान होते.

८. साम्राज्यवादाचा विस्तार :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादकांना जास्त नफा मिळतो. उत्पादक नफा मिळविण्यासाठी सतत भांडवल गुंतवणूक करतात. प्रचंड प्रमाणात उत्पादन केले जाते. उद्योजकांचे साम्राज्य निर्माण होते.

९. आर्थिक विषमता वाढते :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पन्नातील विषमता वाढत जाते. भांडवलदार व कामगार असे दोन वर्ग निर्माण होतात. भांडवलदार वर्गाकडे मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न व संपत्ती असते. कामगारांना अल्प वेतन मिळते. त्यांना सोयीसुविधा देण्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. गरीब व श्रीमंत भेद निर्माण होतो. भांडवलदारांकडून कामगारांचे आर्थिक शोषण केले जाते.

१०. मक्तेदारी प्रवृत्ती :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादकांची मक्तेदारी वाढते. उत्पादक संगनमताने वस्तूची किंमत निश्चित करतात. श्रीमंताकडे प्रचंड संपत्ती असते. उत्पादकांचे बाजारपेठेवर वर्चस्व असते. मक्तेदारीमुळे समाजाचे आर्थिक शोषण होते.

११. आर्थिक संपत्तीचे केंद्रीकरण :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलदारांच्या हाती आर्थिक संपत्तीचे केंद्रीकरण होते. भांडवलदार जास्त नफा मिळविण्यासाठी अधिक गुंतवणूक करतात. सरकारचे नियंत्रण मर्यादित असते. शासनाचे धोरण अलिप्ततावादाचे असते.

१२. कामगारांचे शोषण :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत कामगारांचे आर्थिक व शारिरीक शोषण केले जाते. कामगारांना अल्प वेतन व विविध सोयीसुविधा दिल्या जात नाहीत. अल्पवेतन, कामाच्या ठिकाणची प्रतिकूल

परिस्थिती, सोयीसुविधांचा अभाव, कामाचे जादा तास, लहान मुलांना कामावर घेणे, स्त्रीयांना अल्प मजुरी आदी मार्गाने कामगारांचे शोषण केले जाते.

१३. भाववाद :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भाववाद होते. पैशाचे मूल्य कमी होते. वस्तू व सेवांच्या किंमती भरमसाठ वाढतात. बहुसंख्य लोकांना दैनंदिन गरजेच्या वस्तू रास्त किंमतीत मिळणे कठीण होते.

१४. शासनाचा हस्तक्षेप मर्यादित :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत शासनाचा हस्तक्षेप मर्यादित असतो. सरकार शांतता, सुव्यवस्था, संरक्षण आणि मर्यादित मूलभूत कार्ये करते. भांडवलदारांना पूर्ण स्वातंत्र्य असते.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. भारताने अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला.
अ) समाजवादी ब) मिश्र क) भांडवलशाही ड) यापैकी नाही.
२. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत हे सार्वभौम असतात.
अ) ग्राहक ब) व्यावसायिक क) उत्पादक ड) व्यापारी.
३. मध्ये भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आहे.
अ) भारत ब) चीन क) अमेरिका ड) रशिया.

२.२.२ समाजवादाची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष (Socialism - Features, Merits and Demerits)

□ प्रस्तावना (Introduction) :-

समाजवादी अर्थव्यवस्था आदर्श अर्थव्यवस्था समजली जाते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांवर संपूर्ण समाजाची मालकी असते. समाजवादी व्यवस्थेत खाजगी व्यवस्था नसते. सर्वांना समान संधी मिळते. गरीब व श्रीमंत भेद केला जात नाही. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर केला जातो. पूर्ण रोजगार निर्माण होतो.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला पर्यायी म्हणून समाजवादी अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. समाजवादात भांडवलशाहीतील दोष दूर केले जातात. देशात आर्थिक समता व समान संधी दिली जाते.

□ समाजवादाची व्याख्या :-

“ज्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनावर समाजाची मालकी असते. त्या अर्थव्यवस्थेला समाजवादी अर्थव्यवस्था म्हणतात.”

□ समाजवादाची वैशिष्ट्ये (Features of Socialism) :-

समाजवादी अर्थव्यवस्था सार्वजनिक अर्थव्यवस्था असते. उत्पादन साधनांवर सरकारची मालकी असते. सार्वजनिक हितासाठी उत्पादन केले जाते. समाजवादाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. उत्पादन साधनांवर समाजाची मालकी :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांवर सरकारची मालकी असते. उत्पादन साधनांवर समाजाची मालकी असते. सार्वजनिक हितासाठी उत्पादन केले जाते.

२. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर निर्बंध :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत समाजहितासाठी व्यक्तिस्वातंत्र्यावर अनेक निर्बंध असतात. व्यक्ती हितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य दिले जाते. व्यक्ती स्वातंत्र्यावर निर्बंध असतात.

३. समान संधी :-

प्रत्येकाला समान संधी उपलब्ध करून देणे हे समाजवादाचे मूलभूत उद्दिष्ट असते. प्रत्येकाला शिक्षण व प्रशिक्षणाची समान संधी दिली जाते. समाजवादात समान संधी उपलब्ध करण्यावर अधिक भर दिला जातो.

४. आर्थिक समता :-

आर्थिक समता हे समाजवादी व्यवस्थेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. गरीब व श्रीमंत भेद नसतो. नफा सरकारकडे जमा होतो. समाजहितासाठी उत्पादन केले जाते.

५. खाजगी उद्योगांचा अभाव :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत खाजगी उद्योगांचा अभाव आहे. उद्योग व्यवसाय सरकारच्या मालकीचे असतात, खाजगी क्षेत्राला स्थान नसते.

६. सामाजिक कल्याण :-

समाजवादी व्यवस्थेत सामाजिक कल्याणाला महत्त्व दिले जाते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत समाजहितासाठी वस्तूंचे उत्पादन केले जाते.

७. सामाजिक सुरक्षितता :-

पाणीपुरवठा, शिक्षण, आरोग्य, क्रिडा व करमणूक इत्यादी सुविधा सरकारकडून उपलब्ध करून दिल्या जातात. जनतेला लागणाऱ्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन घेतले जाते.

८. वर्गहीन समाज :-

गरीब व श्रीमंत भेदभाव नसतो. सर्वजण समान असतात. प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी दिली जाते. वर्गविहीन समाजाची निर्मिती होण्यास मदत होते.

९. सेवेला प्राधान्य :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत नफ्यापेक्षा समाजसेवेला महत्त्व दिले जाते. वस्तूंचे उत्पादन नफ्यापेक्षा समाजाच्या सेवेसाठी केले जाते. लोकांना उपयुक्त वस्तूंचे उत्पादन केले जाते.

१०. आर्थिक नियोजन :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनावर सरकारची मालकी असते. नियोजनपूर्वक जीवनावश्यक वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. उत्पादन साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर केला जातो.

□ समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे गुण/फायदे (Merits of Socialism) :-

१. आर्थिक समता :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सर्वांना समान संधी दिली जाते. उत्पादन साधनांवर संपूर्ण समाजाची मालकी असते. व्यक्तीगत, खाजगी मालमत्तेवर निर्बंध असतात. समाजवादी अर्थव्यवस्थेमुळे आर्थिक समता निर्माण होते.

२. समाजाचे शोषण होत नाही :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उद्योग व साधनसंपत्तीवर समाजाची मालकी असते. सरकारी उद्योगात श्रमिकांचे आर्थिक शोषण होत नाही. श्रमिकांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला दिला जातो.

३. साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उद्योग व साधनसंपत्तीवर समाजाची मालकी असते. सरकारी उद्योगात श्रमिकांचे आर्थिक शोषण होत नाही. श्रमिकांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला दिला जातो.

४. संपूर्ण समाजाचा विकास :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सामाजिक हिताला प्राधान्य दिले जाते. सरकारकडून समाजहितासाठी विविध बाबींवर पैसे खर्च केले जातात. सरकार कल्याणकारी योजनांवर पैसे खर्च करते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत संपूर्ण समाजाचा विकास होतो.

५. सामाजिक न्याय :-

समाजवादात सर्वांना समान संधी दिली जाते. गरीब व श्रीमंत भेद राहत नाही. आर्थिक विषमता नसते. कोणत्याही व्यक्तीचे आर्थिक शोषण होत नाही.

६. पूर्ण रोजगार :-

समाजवादात मागेल त्याला काम व कुवतीनुसार काम दिले जाते. तसेच उत्पादन साधनांची मालकी सरकारकडे असते. त्यामुळे सरकारला पूर्ण रोजगाराची स्थिती राखणे शक्य होते. अर्थव्यवस्थेत बेकारी आढळत नाही.

७. सामाजिक सुरक्षितता :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत देशातील सर्व नागरिकांना सामाजिक सुरक्षितता प्राप्त होते. सरकार.मुलांना दूध, पोषण, आरोग्यसेवा, शिक्षण इ. सेवा उपलब्ध करून देते. त्यामुळे संपूर्ण समाजाचे कल्याण होते.

८. कार्यक्षमतेत वाढ :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नात मोठी वाढ होते. आधुनिक तंत्राने व यंत्राने उत्पादन केले जाते. स्पर्धा नसते. जाहिरातीवर खर्च करण्याची गरज नसते. उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर केला जातो.

९. आर्थिक वृद्धी :-

समाजवादात आर्थिक वृद्धीला चालना मिळते. नियोजनाद्वारे आर्थिक वृद्धी घडवून आणली जाते. सरकारच्या आर्थिक नियोजनाने बचत व गुंतवणूक वाढते. परिणामी राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. आर्थिक वृद्धीला गती मिळते.

१०. आर्थिक स्थैर्य :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य असते. उत्पादन साधनावर सरकारची मालकी व नियंत्रण असते. मागणीप्रमाणे गुंतवणूक केली जाते. त्यामुळे मागणी व पुरवठ्यात समतोल साधला

जातो. अतिरिक्त उत्पादन केले जात नाही. तेजी, मंदी, व्यापार चक्रे निर्माण होत नाहीत. देशात आर्थिक स्थैर्य राहते.

□ **समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे दोष/त्रुटी (Demerits of Socialism) :-**

१. नोकरशाहीचा प्रभाव :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत/अर्थव्यवस्थेवर सरकारचे नियंत्रण असते. आर्थिक यंत्रणेतील नोकरशाहीचा प्रभाव हा या व्यवस्थेचा प्रमुख दोष आहे. नोकरशाही उद्योग, व्यवसाय चालवण्यात अकार्यक्षम राहते. नोकरशाही खाजगी व्यावसायिकांप्रमाणे उद्योग व्यवसाय चालवू शकत नाही.

२. दप्तर दिरंगाई :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत अर्थव्यवस्थेवर नोकरशाहीचा प्रभाव असतो. नोकरशाहीकडून विविध कामे तत्पर व जलद होत नाहीत. उद्योगाचा कारभार चालवताना नियमावर बोट ठेवून चालवला जातो. सरकारी यंत्रणेत दिरंगाई दिसून येते.

३. अपुरी साधने :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सरकार पुरेसे भांडवल उभे करू शकत नाही. भांडवलाची, साधनांची कमतरता निर्माण होते. त्याचा परिणाम उद्योग व व्यापाराच्या विस्तारावर होतो.

४. साधनांचा अयोग्य वापर :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत भांडवली साधनांचा कार्यक्षमपणे वापर केला जात नाही. काही वस्तूंचे उत्पादन अतिरिक्त होते. तर कही वस्तूंचे उत्पादन कमी होते. वस्तूच्या मागणी-पुरवठ्यात असमतोल निर्माण होतो.

५. उपभोक्त्यांच्या स्वातंत्र्याची हानी :-

भांडवलशाहीत उपभोक्ता सार्वभौम असतो. उपभोक्त्यांना आवडीनुसार वस्तूची खरेदी करण्याचे स्वातंत्र्य असते. परंतु समाजवादात उपभोक्त्यांचे स्वातंत्र्य नाहीसे होते. उपभोक्त्यांना मिळेल त्या वस्तूवर समाधान मानावे लागते.

६. प्रोत्साहनाचा अभाव :-

समाजवादात व्यक्तीगत हिताला/लाभाला प्राधान्य दिले जात नाही. पुढे जाण्याची प्रवृत्ती नष्ट होते. विशिष्ट वेतन मिळत असल्याने अधिक नफा मिळवण्याची इच्छा होत नाही.

७. आर्थिक स्वातंत्र्याचे नुकसान :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्वातंत्र्याचे नुकसान होते. उद्योजक व्यावसायिकांना उद्योग व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य नसते. श्रमिकांना ठराविक प्रकारची कामे दिली जातात.

८. सरकारकडे सत्तेचे केंद्रीकरण :-

समाजवादात आणखी एक दोष म्हणजे सरकारकडे सत्तेचे फार मोठ्या प्रमाणात केंद्रीकरण होते. सरकारचा प्रभाव वाढतो, व्यक्तीला महत्त्व दिले जात नाही. सरकार म्हणजे सर्व काही असते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सरकारचा प्रभाव असतो.

९. यशस्वी व्यवसायाचा अभाव :-

समाजवादात सरकार उद्योग व्यवसाय चालवते. सरकारी नोकर उद्योग-व्यवसाय चालवतात. सरकारी नोकर कार्यक्षमपणे काम करत नाहीत. त्यामुळे उद्योग व्यवसायांना तोटा होण्याची शक्यता असते.

१०. आर्थिक समतेचा अभाव :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सरकारला आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यात अपयश येते. गरीब, श्रीमंत यांच्यात फरक राहतो. समाजवादातही गरीब, श्रीमंती दिसून येते.

११. समाजवादी अर्थव्यवस्था शास्त्रीय नाही :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेची संकल्पना शास्त्रीय नाही. ही व्यवस्था ताठर स्वरूपाची असते. राजकीय व सरकारी यंत्रणेचा प्रभाव आढळतो.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. उत्पादन साधनावर समाजाची मालकी असते, त्या अर्थव्यवस्थेला अर्थव्यवस्थेचा असे म्हणतात.
अ) समाजवादी ब) भांडवलशाही क) मिश्र ड) यापैकी नाही.
२. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विषमता
अ) वाढते ब) स्थिर असते क) कमी होते ड) कमी होत नाही.

३. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत प्रभाव असतो.

अ) भांडवलदारांचा ब) सरकारचा क) व्यापाऱ्यांचा ड) यापैकी नाही.

२.२.३ भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य (Co-operation : A Golden mean between Capitalism and Socialism)

□ सहकार : सुवर्णमध्य :-

सहकार म्हणजे भांडवलशाही व समाजवाद यांच्यातील सुवर्णमध्य आहे. कारण भांडवलशाहीत काही दोष आहेत. तसेच समाजवादातही काही दोष आहेत. त्यामुळे सहकारामुळे भांडवलशाही व समाजवादातील दोष दूर करण्याची शक्ती आहे. तसेच सहकारात भांडवलशाही व समाजवादाची वैशिष्ट्ये दिसून येतात. सहकारात भांडवलशाही व समाजवादाचे गुण आहेत. म्हणून सहकार व भांडवलशाही / सहकार व समाजवाद यामध्ये साम्य आहे. सहकार सुवर्णमध्य पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. भांडवलशाही व सहकार यातील साम्य :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्वातंत्र्याला महत्त्व दिले जाते. तर सहकारातही आर्थिक स्वातंत्र्य असते. भांडवलशाही व सहकारात खाजगी मालमतेचा हक्क असतो. भांडवलशाही व सहकारात नफा प्राप्ती केली जाते. तसेच भांडवलाचा वापर केला जातो. भांडवलशाही व सहकारात व्यावसायिक कार्यक्षमतेला महत्त्व दिले जाते. सरकारी हस्तक्षेपास विरोध केला जातो. साधनांचा पर्याप्त वापर केला जातो.

२. भांडवलशाही व सहकारातील फरक :-

भांडवलशाहीत व्यक्तीपेक्षा भांडवलाला महत्त्व दिले जाते. तर सहकारात व्यक्तीला महत्त्व दिले जाते.

भांडवलशाहीत नफ्याला तर सहकारात सेवेला महत्त्व दिले जाते. भांडवलशाहीत आर्थिक शोषण केले जाते. सहकारात आर्थिक शोषणाला प्रतिबंध केला जातो. भांडवलशाहीत संपत्तीचे विषम वाटप होते. सहकारात नफ्याचे वाटप व्यवहाराच्या प्रमाणात केले जाते.

भांडवलशाहीत आर्थिक अस्थैर्य, स्पर्धा व पैशाला महत्त्व दिले जाते. तर सहकारात आर्थिक स्थैर्य व शांतता आणि समाजहिताला महत्त्व दिले जाते. भांडवलशाहीत संपत्तीचे विषम वाटप होते. सहकारात वाढाव्याचे वाटप व्यवहाराच्या प्रमाणात केले जाते.

३. समाजवाद व सहकार :-

समाजवादात व सहकारात समाजहिताला महत्त्व दिले जाते. समाजवाद व सहकारात उत्पन्नाचे समान वाटप सेवा, सामुदायिक विकास, साधनांचा पर्याप्त वापर शोषणाला प्रतिबंध याला महत्त्व दिले जाते. समाजवाद व सहकार दोन्ही व्यवस्था एकमेकांशी पूरक आहेत. या दोन्हीही व्यवस्थांमध्ये समाजहितासाठी योग्य आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. समाजवाद व सहकारी अर्थव्यवस्था यांच्यात बऱ्याच बाबतीत साम्य आढळते. समाजवाद आणि सहकार यांचा हातात हात असतो.

४. समाजवाद व सहकारातील साम्य :-

समाजवाद व सहकारात उत्पन्नाचे समान वाटप केले जाते.

समाजवाद व सहकारात व्यक्तीला व सेवेला महत्त्व दिले जाते. समाजवाद व सहकारात समाजहिताला महत्त्व दिले जाते. समाजवाद व सहकारात साधन संपत्तीचा कार्यक्षमपणे वापर व स्पर्धेचा अभाव दिसून येतो. समाजवाद व सहकारात शोषणाला प्रतिबंध केला जातो.

५. समाजवाद व सहकारातील फरक :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत खाजगी मालमत्तेचा हक्क नसतो. तर सहकारात खाजगी मालमत्तेचा हक्क असतो. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत निर्णय केंद्रीय नियोजन मंडळाकडून घेतले जातात. तर सहकारात संचालक मंडळामार्फत निर्णय घेतले जातात. समाजवादात नियोजनाचा अभाव आढळतो. सहकारात नियोजन केले जाते.

□ भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य :-

सहकार म्हणजे भांडवलशाही व समाजवाद यामधील सुवर्णमध्य आहे. भांडवलशाहीत व सहकारात आर्थिक स्वातंत्र्य, खाजगी मालमत्तेचा, नफा प्राप्तीचा हक्क असतो. भांडवलाचा वापर केला जातो. भांडवलशाहीत भांडवलाला महत्त्व असते. सहकारात व्यक्तीला प्रथम स्थान व भांडवलाला दुय्यम स्थान दिले जाते. भांडवलशाहीत नफ्याला तर सहकारात सेवेला महत्त्व असते. भांडवलशाहीत संपत्तीचे विषम वाटप होते तर सहकारात व्यवहाराच्या प्रमाणात नफ्याचे वाटप केले जाते. शोषणाला प्रतिबंध केला जातो. भांडवलशाहीत सहकार सुवर्णमध्य आहे.

समाजवादी अर्थव्यवस्था व सहकार यामध्ये अधिक साम्य आहे. समाजवाद व सहकार अर्थव्यवस्था एकमेकांना पोषक व पूरक आहेत. दोन्ही अर्थव्यवस्थांमध्ये समाजहितासाठी योग्य, आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. समाजवाद व सहकारात उत्पन्नाचे समान वाटप, समाजहित.

व्यक्तीविकास, साधनसंपत्तीचा कार्यक्षम वापर, स्पर्धेचा अभाव आढळतो. सहकारात खाजगी मालमत्तेचा हक्क असतो. लोकशाही पद्धतीने कारभार चालतो. समाजवाद व सहकारात सामुदायिक विकासाला प्राधान्य असते.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सुवर्णमध्य आहे.
अ) लोकशाही ब) सहकार
क) हुकूमशाही ड) यापैकी नाही.
२. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत संपत्तीचे वाटप होते.
अ) विषम ब) सम
क) कमी ड) यापैकी नाही.

२.२.४ मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका (Role of Co-operation in mixed Economy)

❑ **प्रस्तावना (Introduction) :-**

मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राचे सह-अस्तित्व आढळते. सरकाराचे खाजगी क्षेत्रावर नियंत्रण असते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्र व सहकारी क्षेत्र महत्वाची भूमिका बजावते. भांडवलशाही व समाजवादाचे मिश्रण आढळते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात व्यवसाय असतात. उत्पादन साधने खाजगी मालकीची असली तरी सरकार वित्तीय व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सहकार क्षेत्र महत्वाची भूमिका बजावते.

□ **व्याख्या (Definition) :-**

१. “खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राचे सहअस्तित्व असणारी अर्थव्यवस्था म्हणजे मिश्र अर्थव्यवस्था होय.”
२. “मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रे कार्य करतात. भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये ज्या आर्थिक पद्धतीत आढळतात, त्या पद्धतीला मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणतात.”

□ **मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका (Role of Co-operation in Mixed Economy) :-**

१. खाजगी क्षेत्रावर नियंत्रण :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्र आढळते. खाजगी क्षेत्राचे व्यवस्थापन चांगले असते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राचा अधिक प्रभाव निर्माण होतो. खाजगी क्षेत्राचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सहकार क्षेत्र उपयुक्त ठरते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्रावर सरकारचे नियंत्रण असते.

२. मानवी कल्याणावर भर :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी उत्पादक ग्राहकांची फसवणूक करतात. उपभोक्त्यांचे शोषण करतात. खाजगी क्षेत्राचा अधिक प्रभाव निर्माण होतो. सहकारी संस्था किमान नफा मिळवून सभासदांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने निर्णय घेतात. व्यक्तीला प्रथम स्थान दिले जाते. खाजगी क्षेत्राचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सहकार क्षेत्र उपयुक्त ठरते.

३. आर्थिक विषमतेवर मात :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राच्या तुलनेत खाजगी क्षेत्राचा प्रभाव वाढल्यास आर्थिक विषमता निर्माण होते. खाजगी क्षेत्राकडे नफ्याचे अथवा उत्पन्नाचे केंद्रीकरण होते. सहकारात सर्व नफा सभासदांमध्ये वाटला जातो. वाढाव्याची वाटणी व्यवहाराच्या प्रमाणात केली जाते.

४. सार्वजनिक क्षेत्राच्या अवास्तव विस्तारावर मात :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्र असले तरी कालांतराने सार्वजनिक क्षेत्राचा अवास्तव विस्तार होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे अर्थव्यवस्था समाजवादी बनवण्याचा धोका निर्माण होतो. सहकारात उद्योग व व्यवसायावर सभासदांची मालकी असते.

५. कार्यक्षमतेत वाढ :-

आर्थिक कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी सहकारी संस्थांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राला विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात वाव मिळत नाही. खाजगी क्षेत्रावर अनेक निर्बंध असतात. सहकारी उद्योग व व्यवसायाने आर्थिक प्रगती करता येते.

६. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात योग्य समन्वय :-

सहकार क्षेत्र खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात योग्य समन्वय साधतो. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकार

खाजगी क्षेत्रावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विविध नियम कायदे ठरवते. त्याला खाजगी क्षेत्राकडून योग्य प्रतिसाद मिळत नाही. सहकारी संस्था सरकारी नियमांचे पालन करतात. सहकारी तत्त्वानुसार लोकशाही पद्धतीने कारभार चालवला जातो.

७. रोजगार निर्मिती :-

सहकारी क्षेत्राला रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने महत्त्व आहे. मिश्र अर्थव्यवस्थेतील खाजगी क्षेत्र नफ्याचे प्रमाण उच्च राखण्यासाठी आधुनिक तंत्राचा व यंत्राचा वापर करते. त्यामुळे रोजगार घटतो. सार्वजनिक क्षेत्राची व्याप्ती मर्यादित आहे. सहकारात मोठ्या उद्योगांचा विकास होतो. सहकारी प्रक्रिया उद्योगात रोजगारात वाढ होत आहे.

८. लघु व कुटीर उद्योगांची प्रगती :-

सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात मोठे उद्योग सुरू आहेत. सहकार क्षेत्रात लघु व कुटीर उद्योग सुरू आहेत. छोट्या उद्योगांची प्रगती साधण्यासाठी सहकारी उद्योग क्षेत्रे महत्त्वाचे ठरते. यामुळे देशात छोट्या उद्योगांची वाढ होते. सहकारी दुग्ध व्यवसायाने प्रगती केली आहे.

९. प्रक्रिया उद्योगांचा विकास :-

सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात प्रक्रिया उद्योग मर्यादित आहेत. भारतात कृषी आधारित उद्योग आहेत. त्यासाठी जास्त भांडवल व अधिक जागा लागते. सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूतगिरण्या, दुग्धव्यवसाय, तेलगिरण्या इत्यादी प्रक्रिया उद्योग सहकार क्षेत्रात सुरू आहेत.

१०. ग्रामीण विकास :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्र ग्रामीण विकासाकडे पुरेसे लक्ष देत नाही. ग्रामीण भागात रस्ते, विजपुरवठा, पाणी पुरवठा, दळणवळण, पोस्ट इ. सोयी नसतात, त्यामुळे खाजगी क्षेत्र तेथे गुंतवणूक करत नाही. ग्रामीण विकास साधण्यासाठी सहकारी क्षेत्र महत्त्वाचे ठरते. आज सहकाराच्या विकासाने ग्रामीण भागात आमूलाग्र बदल झाला आहे.

११. मक्तेदारीला प्रतिबंध :-

सार्वजनिक क्षेत्रात सरकारची मक्तेदारी निर्माण होते. तर खाजगी क्षेत्रात खाजगी व्यक्तीची मक्तेदारी निर्माण होते. सहकार क्षेत्रातील उद्योग व्यवसायाची मालकी अनेक लोकांच्याकडे असते. सहकारातील उद्योग-व्यवसाय सभासदांच्या मालकीचा असतो.

१२. ग्राहकांचे हितसंवर्धन :-

खाजगी क्षेत्रात नफ्याला प्रथम स्थान दिले जाते. भांडवलाला महत्त्व असते. सहकारात व्यक्तिला प्रथम स्थान व भांडवलाला दुय्यम स्थान दिले जाते. सर्वसाधारण नफा मिळवला जातो. ग्राहकांचे आर्थिक शोषण होत नाही. जीवनावश्यक वस्तूंची रास्त भावाने खरेदी-विक्री केली जाते.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्रावर नियंत्रण असते.

अ) व्यक्तीचे

ब) समाजाचे

क) सरकारचे

ड) समूहाचे.

२. मिश्र अर्थव्यवस्थेत क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते.

अ) सहकार

ब) सामाजिक

क) सार्वजनिक

ड) यापैकी नाही.

❖ सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण

● उद्दिष्टे :

१. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचे उद्देश समजावून घेणे.
२. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची गरज व महत्त्व समजावून घेणे.
३. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनांचे उद्देश माहित करून घेणे.
४. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनांची रचना व व्यवस्थापन समजावून घेणे.
५. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची कार्ये माहित करून घेणे.

● प्रास्ताविक :

सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी सहकारी शिक्षण आणि प्रशिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. सहकारी संस्था आणि सहकारी चळवळ सभासद कर्मचारी पदाधिकारी आणि सहकाराशी संबंधित घटक यांना सहकार शिक्षण आणि प्रशिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. सहकारी प्रणेत्यांनी सहकारी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून सहकारी शिक्षण या तत्वाचा अवलंब आपल्या कार्यप्रणालीमध्ये केला होता. या दृष्टीने भारतातील सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण यांना महत्त्व देण्यात आले.

भारतातील सहकारी चळवळ दुर्बलांच्या विकासातून व शिक्षणातून तयार झाली. सहकारी चळवळ सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवणे साठी मूलभूत उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून अनेक सहकार महर्षींनी सहकारी चळवळीचा पाया घातला. सहकारी चळवळ वाढवण्यासाठी सहकारी शिक्षणाची खूप मदत झाली आहे. अलीकडील अनेक बदलामुळे सहकारी चळवळीची गुणवत्ता कमी झाली आहे ती वाढवण्यासाठी सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची गरज निर्माण झाली आहे.

● अर्थ व व्याख्या :

सहकारी संस्थांच्या विकासांमध्ये सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण अत्यंत महत्त्वाची भूमिका अदा करते. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण म्हणजे संस्थेचे सभासद कर्मचारी पदाधिकारी आणि यासंबंधीचे घटक यांच्यासाठी कार्यक्रम आयोजित करणे. ज्यामुळे त्यांच्यात ज्ञान कौशल्य आणि जबाबदारीची जाणीव वाढते. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम सहकारी चळवळीला मजबूत करतात. आणि संस्थांच्या प्रभावी कार्यासाठी आवश्यक असतात. यामध्ये सहकाराच्या विविध तत्वांची व्यवस्थापनाची आणि कायदेशीर बाबींची माहिती संबंधित घटकांना दिली जाते.

● व्याख्या :

सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण याचा नेमका अर्थ खालील व्याख्येवरून म्हणून समजणे सोपे जाईल.

१) डॉ कृष्ण स्वामी : सहकारी शिक्षण म्हणजे सहकाराशी संबंधित व्यक्तींना सहकाराची तत्वे पद्धती उद्दिष्टे आणि एकत्रितपणे कार्य करण्याची योजना किंवा कुवत या गुणांचा विकास करणे होय.

● सहकारी प्रशिक्षण अर्थ :-

एखादे कार्य करण्यासाठी आपली जबाबदारी लक्षात घेऊन ते कार्य पार पाडण्यासाठी लागणारे कौशल्य प्राप्त करणारी परिस्थिती किंवा शिक्षण प्रक्रिया ज्याद्वारे उपलब्ध करून दिली जाते त्याला प्रशिक्षण असे म्हणतात. सहकारी संस्थेच्या सेवकाला सहकारी धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते. कार्यालयीन कामे हिशेब लेखन व इतर प्रशासकीय कामे दर्जेदारपणे करण्यासाठी सहकारी प्रशिक्षण गरजेचे ठरते. सहकारी क्षेत्रातील कर्मचारी पदाधिकारी यांच्या कार्यक्षमतेत व गुणवत्तेत वाढ करण्यासाठी तसेच जबाबदारीची जाणीव निर्माण करण्यासाठी जे शिक्षण दिले जाते त्याला सहकारी प्रशिक्षण असे म्हणतात.

● सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण आवश्यकता व महत्त्व :

सहकारी चळवळीची धुरा समाजातील शिक्षित आणि सुजाण लोकांच्या हाती असावी असे अनेक सहकार तज्ञांचे मत आहे. मेडिसिन यांच्यामध्ये सहकारी शिक्षण आणि प्रशिक्षण न देता सहकारी संस्थेचा कारभार लोकांच्या हाती सोपवल्यास हे हास्यास्पद ठरेल. म्हणजेच सहकाराची तत्वे उद्दिष्टे त्यासंबंधी कायदे आणि पद्धती यांचे शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींच्या हाती सहकारी संस्थांचा कारभार असावा. १९१५ मध्ये नेमलेल्या मॅकलेगन

समितीने सहकारी संस्थेची संबंधित घटकांना शिक्षण व प्रशिक्षण देण्याबद्दलचे महत्त्व विशद केले आहे. भारतात नेमलेल्या डॉ. डी. डी. कर्वे आणि मिर्झा समितीनेही सहकारी शिक्षणाचे महत्त्व मान्य करून त्यासाठी आर्थिक तरतूद करण्याची ही शिफारस केली होती. एकंदरीत सहकारी संस्थांचा कारभार व्यवस्थित चालण्यासाठी सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण यांची गरज आहे हे पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

१) शिक्षित व सुज्ञान सभासद वर्गाची निर्मिती :

भारतातील सहकारी संस्थांचा विकास प्रामुख्याने ग्रामीण भागात झालेला दिसून येतो. ग्रामीण भागातील सभासदांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खूप कमी आहे. त्यामुळे सहकाराची तत्वे कार्यपद्धती इत्यादींचे ज्ञान सभासदांना असेलच असे नाही. याशिवाय त्यांना सहकारापासून मिळणारे फायदे देखील माहित नसतात. सहकारी संस्थांचे सभासद शिक्षित व सुज्ञान असतील तरच सहकारी संस्थांनी ठरवलेली उद्दिष्टे गाठणे शक्य होईल. यासाठी सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण यांची गरज भासते.

२) नेतृत्व :

सहकारी चळवळीचे नेतृत्व किती सक्षम आहे यावर संस्थेचे भवितव्य अवलंबून असते. सहकारी चळवळीबद्दल निष्ठा किंवा आस्था असणारे सभासद सहकारी चळवळ यशस्वी करू शकतात. सहकारी संस्थेवर तत्वावर व मूल्यावर निष्ठा असणारे, कुशल संघटन असणारे, सभासदांचे व संस्थेच्या विकासाची तळमळ असणारे नेतृत्व सहकारी चळवळीला विकासाकडे नेऊ शकते. असे कार्यक्षम नेतृत्व निर्माण करण्यासाठी सभासदांना सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची आवश्यकता भासते.

३) सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी :

सहकारी चळवळीचा विकास कायमस्वरूपी घडवून आणण्यासाठी सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची आवश्यकता भासते. सभासद सामान्य जनता कर्मचारी पदाधिकारी व इतर संबंधित घटक हे सुज्ञान आणि शिक्षित असतील तरच देशातील सहकारी चळवळ सुदृढ पायावर उभे राहून तिचा विकास होईल. त्यासाठी वरील घटकांना सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. एकंदरीत सहकारी क्षेत्राशी संबंधित घटकांना शिक्षण व प्रशिक्षण दिल्यामुळे सहकारी चळवळीचा विकास साधने शक्य होईल.

४) पारदर्शकता :

सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी त्यांचे व्यवहार पारदर्शक असणे आवश्यक ठरते. सहकारी संस्थांच्या व्यवहारात पारदर्शकता निर्माण करण्यासाठी या क्षेत्रातील सर्व घटकांना शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून प्रशिक्षित किंवा अध्ययन करणे महत्त्वाचे ठरते. सहकारी संस्थांच्या पारदर्शकतेमुळे संचालक मंडळ व कर्मचारी यांच्यावरील जबाबदाऱ्या निश्चित होऊ शकतात. सहकारी संस्थांच्या सभासदांना पारदर्शकतेमुळे व्यवहार पूर्णपणे कळले तर त्यांनी संस्थेची आर्थिक स्थिती समजून येईल त्यामुळे ते संस्थेच्या कारभारात क्रियाशील बनतील.

५) कार्यक्षमतेत वाढ :

सहकारी संस्थांची कार्यक्षमता ही संबंधित घटक किती जबाबदारीने वागतात यावर अवलंबून असते. सहकारी संस्थांची कार्यक्षमता त्यातील घटकांची पारदर्शक वृत्ती व जबाबदारीचे दायित्व यावर अवलंबून असते. यासाठी संबंधित घटकांना सहकारासंबंधी शिक्षण व प्रशिक्षण दिल्याने कार्यपद्धतीत सुधारणा होऊन संस्थेची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होईल.

६) कर्तव्यभिमुख व्यवस्थापन :

सहकारी संस्थांच्या विकासामध्ये त्याचे व्यवस्थापन प्रभावी असणे आवश्यक असते. व्यवस्थापन हे सभासदांनी निवडून दिलेल्या संचालक मंडळाकडे असते. सहकारी तत्वे, कायदे, नियम व्यवहार, व्यवहार पद्धती, सभा घेणे इत्यादी बाबींवर विशेष लक्ष दिल्याने व्यवस्थापन कर्तव्यभिमुख बनू शकते. यासाठी संबंधित बाबींचे शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन व्यवस्थापन कर्तव्यभिमुख बनवणे महत्वाचे ठरते.

७) सभासदांमध्ये जबाबदारीची भावना वाढविणे :

सहकारी संस्थांमध्ये सभासदांना खूपच महत्त्व असते. सहकारात सभासदांच्या वतीने संचालक मंडळ सहकारी संस्थेचा कारभार पाहते. मात्र अनेक सभासद हे आपले हक्क, कर्तव्य आणि जबाबदारी याबद्दल जागृत नसतात. त्यासाठी सभासदांना सहकारी संस्थेबद्दल जबाबदारीची भावना वाढवली आवश्यक आहे. त्यासाठी संस्थेचे कार्य, व्यवहार, वार्षिक सभा, संचालक मंडळाची कार्यपद्धती इत्यादींवर लक्ष देऊन आपली कर्तव्य व जबाबदारी पार पाडणारा सभासद वर्ग सहकारी संस्थांना आवश्यक आहे. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणातून असा सभासद निर्माण करणे शक्य आहे.

८) व्यवहारात विविधता आणणे :

अलीकडे सर्व क्षेत्रात नवीन बदल घडून येत आहेत. याला सहकार क्षेत्र सुद्धा अपवाद नाही. सहकारी संस्थांना आजच्या स्पर्धेचे युगात टिकून राहायचे असेल तर आपल्या कार्यात आणि व्यवहारात विविधता आणली पाहिजे. नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आपल्या कार्यपद्धतीत करून व्यवहारात पारदर्शकता निर्माण केली पाहिजे. यासाठी संबंधित घटकांना शिक्षण व प्रशिक्षण देणे आवश्यक ठरते.

● सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण उद्दिष्टे किंवा उद्देश :

सरकारी शिक्षण व प्रशिक्षण याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१) सहकार संकल्पनेची जाणीव होण्यासाठी :

सहकाराची संकल्पना उद्देश स्वरूप व्याप्ती तत्त्वे इत्यादी बाबत सामान्य जनतेने जाणीव निर्माण करणे हे सहकारी शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.

२) चांगल्या सभासद वर्गाची निर्मिती :-

सहकारी शिक्षणाद्वारे जागरूक सुजाण व ज्ञानी सभासद सहकाराच्या विकासासाठी तयार करणे हे उद्दिष्ट असते.

३) ज्ञान व कौशल्यात वाढ :-

सभासद कर्मचारी पदाधिकारी व संबंधित घटक यांच्या सहकारासंबंधी ज्ञानात तसेच कौशल्यात वाढ करणे हे सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट असते.

४) नेतृत्व विकास :-

सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी उत्तम नेतृत्वाची गरज असते. सहकारी प्रशिक्षणाद्वारे उत्तम व चांगले आणि जबाबदारीचे नेतृत्व तयार करणे हा उद्देश असतो.

५) सहकारी चळवळीचा विकास साधणे :-

सहकार हा आर्थिक विकासातील एक महत्वाचा घटक मानला जातो. अशा सहकारी चळवळीचा विकास साधण्यासाठी आवश्यक असणारे प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण करणे हा सहकारी शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचा उद्देश असतो.

६) संघटन दृष्टिकोण निर्माण करणे :-

सहकारी शिक्षणाद्वारे सभासदात संघटन प्रवृत्ती निर्माण करणे हा महत्वाचा उद्देश असतो. यातून संस्थेच्या सभासदांमध्ये संघटित होऊन सहकार्य आणि सहभागाची भावना वाढीस लागते.

७) जबाबदारीची जाणीव :-

सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाद्वार संस्थेच्या सभासदांमध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण करणे व त्यातून सहकारी संस्थेच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे हा एक उद्देश असतो.

८) गैरकारभार व भ्रष्टाचारी प्रवृत्तीस आळा घालणे:-

सहकारी संस्थांमध्ये त्यांच्या विकासाबरोबर गैरकारभार व भ्रष्टाचार प्रवृत्ती जोपासली जाते. परंतु सहकारी शिक्षणामुळे संस्थेच्या व्यवहारात पारदर्शकता येऊन अशी प्रवृत्ती कमी करता येते.

९) जनतेस माहिती देणे :-

सहकारी शिक्षणाद्वारे सहकारी चळवळीचा प्रगतीची माहिती सामान्य जनतेस देऊन सहकारी क्षेत्राबद्दल सर्वसामान्य जनतेच्या मनात आकर्षण निर्माण करणे हा उद्देश असतो.

१०) सहकारी व्यवस्थापन प्रभावी बनवणे:-

सहकारी चळवळीच्या निकोप वाढीसाठी कार्यक्षम व्यवस्थापन खूप महत्वाचे मानले जाते. प्रभावी व्यवस्थापन निर्माण करणे हे सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचे उद्दिष्ट असते.

● सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणातील समस्या :

सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या प्रक्रियेत पुढील समस्या आढळून येतात.

१) सभासदांचा अशिक्षितपणा :-

भारतात सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची प्रक्रिया राबवत असताना सभासदांचा अशिक्षित पणा ही एक मोठी समस्या आहे. भारत सरकारकडून ही प्रक्रिया राबवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले जात आहेत. परंतु भारतातील आंध्र प्रदेश, आसाम, गुजरात, मध्य प्रदेश, बिहार, ओरिसा या राज्यात अशिक्षित सभासदांची संख्या जास्त आहे. उदा. राजस्थानमध्ये ५०.३% वरिष्ठ अधिकारी व ८५.४% कनिष्ठ अधिकारी व अप्रशिक्षित आहेत.

२) साधन सामग्रीची समस्या:-

सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची प्रक्रिया राबवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात साधनसामग्रीची व निधीची गरज भासते. लहान आकाराच्या सहकारी संस्थांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत नाजूक असल्याने आपल्या कर्मचाऱ्यांना त्या प्रशिक्षणासाठी पाठवू शकत नाहीत. सरकारने जरी सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची मोहीम कार्यक्षमपणे राबवण्याचे ठरवले असले तरी त्याचा लाभ आणि सहकारी संस्था घेऊ शकत नाही त देशातील अनेक संस्था सातत्याने तोट्यात असल्याने त्यांना सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणासाठी आर्थिक तरतूद करता येत नाही.

३) प्रशिक्षित सेवक वर्गाचा :-

प्रशिक्षण देणारा सेवक वर्ग हा प्रशिक्षित व तत्पर दिसत नाही. त्याला दिले जाणारे अपुरे वेतन कामाचा ताण सततच्या बदल्या इत्यादी कारणांमुळे हा वर्ग उत्साही राहत नाही. त्यामुळे ही प्रक्रिया राबवताना मर्यादा येतात.

४) पुरेशा सोयींचा अभाव :-

सहकारी प्रशिक्षण केंद्रात आवश्यक असणाऱ्या सोयींची कमतरता जाणवते. बऱ्याच वेळा प्रशिक्षण केंद्रात उपलब्ध असलेल्या सोयींचा वापर पुरेशा प्रमाणात होत नाही. अनेक सहकारी संस्था आपल्या कर्मचाऱ्यांना पदाधिकाऱ्यांना प्रशिक्षणासाठी पाठवीत नाहीत. प्रशिक्षण केंद्रात ग्रंथालय, वस्तीगृह व इतर शैक्षणिक सोयी समाधानकारक नाहीत.

५) प्रशिक्षण सोयीतील द्विरुक्ती :-

सहकारी प्रशिक्षणाच्या सोयी ज्या शहरात उपलब्ध आहे तेथे प्रशिक्षण सोयीबाबत उदासीनता आढळते. काही शहरात एकाच वेळी दोन किंवा अधिक संस्थांमध्ये समांतर प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध असल्याचे दिसते. यामुळे उपलब्ध प्रशिक्षण सोयींचा पर्याप्त वापर होत नाही.

६) निधी कमतरता :-

बदलत्या परिस्थितीनुसार सहकारी प्रशिक्षण संस्थांतील प्रशिक्षण कार्यक्रमात अमुलाग्र स्वरूपाचे बदल करणे आवश्यक आहे. बदलते तंत्र व नवीन पद्धती यांचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. पण निधीच्या कमतरतेमुळे प्रशिक्षण संस्था आपल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमात बदल करू शकत नाही.

७) प्रशिक्षणाबाबत उदासीनता :-

सहकारी संस्थांमध्ये बराच नोकरवर्ग प्रशिक्षण घेण्यास उदासीन असल्याचे दिसते. नोकर वर्गाला सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाबाबत पुरेशी आस्था नसते. कारण प्रशिक्षण घेतल्यानंतर लगेच वेतन वाढीचे किंवा ओळखीची शक्यता कमी असते. प्रशिक्षण केंद्राकडे सेवक आकर्षित होत नाही.

८) प्रशिक्षण निरोपयोगी ठरण्याची शक्यता :-

बऱ्याचवेळा सहकारी प्रशिक्षण संस्था आपल्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण कार्यक्रम पूर्ण केल्यानंतर त्याची नेमणूक संबंधित विभागाला न करता अन्य विभागाकडे किंवा कार्याकडे करतात. त्यामुळे संबंधित कर्मचाऱ्याने घेतलेले शिक्षण व प्रशिक्षण निरोपयोगी ठरण्याची शक्यता असते.

❖ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना :

● प्रस्तावना :

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना ही जगभरातील सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधित्व करणारी एक जागतिक संघटना आहे. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना ही मुख्यत्वे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर, भांडवलशाही संघटना पासून समाजातील दुर्बल घटकांचे आर्थिक स्वातंत्र्य आबाधित ठेवणे आणि जीवनमान उंचावणे यासाठी कार्य करत असते. तसेच आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना या सहकारी चळवळींना ज्ञान, कौशल्य आणि समन्वयित कृतीसाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देते. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना आहे जगभरातील सहकारी संस्थांना एकत्र करणारी, प्रतिनिधित्व करणारी आणि सेवा देणारी जागतिक संघटना आहे. त्याचबरोबर जगभरातील सुमारे ३० लाख सहकारी संस्थांसह, सहकारी चळवळीसाठी सर्वोच्च संस्था म्हणून कार्य करते. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या १०५ देशांमध्ये ३०६ पेक्षा जास्त सदस्य संघटना आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने कृषी, बँकिंग, गृहपयोगी वस्तू, मत्स्य व्यवसाय, आरोग्य, विमा आणि उद्योग यासारख्या विस्तृत आर्थिक क्षेत्रांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या संघटना आहेत.

● स्थापना :

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना ही सर्वात जुनी व मोठी गैर-सरकारी संघटना आहे जी जागतिक स्तरावर सहकारी सदस्यांचे प्रतिनिधित्व करते. येडोर डी. बॉयव्हॅक यांनी ब्रिटन व फ्रान्समधील सहकारी संस्थामधील सहकाराबाबत निश्चित योजना मांडली होती. परंतु त्यावेळी ती योजना काही तांत्रिक अडचणीमुळे नाकारण्यात आली होती. असे असले तरी, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकारी संघटना निर्माण करण्याच्या दृष्टीने विचार विनिमयाला तेव्हापासून सुरुवात झालेली दिसून येते. याचाच परिपाक म्हणून १९ ऑगस्ट १८९५ मध्ये लंडन येथे आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची स्थापना झाली. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचा मुख्य उद्देश हा जगभरातील सहकारी संस्थांच्या विकासाला प्रोत्साहन देणे हा आहे. तसेच

१९५४ मध्ये पॅरिस मध्ये झालेल्या सभेमध्ये एक ठराव मंजूर केला ज्यामध्ये स्थापित सहकारी चळवळींना विशेषत विकसित देशांमध्ये अविकसित देशांमधील सहकारी प्रवर्तकांना पाठिंबा देण्याची जबाबदारी अधोरेखित

करण्यात आली. त्याचप्रमाणे १९६० मध्ये आग्नेय आशियासाठी प्रादेशिक कार्यालय आणि शिक्षण केंद्राची स्थापना करून आंतरराष्ट्रीय सहकारी आघाडी प्रथम आशिया -पॅसिफिक प्रदेशात विस्तारली.

● उद्देश :

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना हि जागतिक पातळीवर कार्य करणारी संघटना असून तिचा उद्देश पुढीलप्रमाणे अधोरेखित केलेला आहे.

१. सहकारी संस्थांचे महत्त्व आणि त्यांच्या योगदानाबाबत जागरूकता वाढवणे.
२. सहकारी तत्वांचे पालन आणि कार्य करणाऱ्या सहकारी संस्थांचे जागतिक पातळीवर प्रतिनिधित्व करणे.
३. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विविध प्रकारच्या सहकारी संघटनातून मित्रत्वाचे आणि आर्थिक संबंध वाढावेत म्हणून प्रयत्न करणे.
४. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकारी संघटनांच्या चळवळीचे हितसंबर्धन करणे.
५. सहकारी चळवळ मार्फत एक प्रगतिशील अर्थव्यवस्था निर्माण करणे त्यासाठी देशादेशात सुसंवाद निर्माण करणे.
६. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सर्व सहकारी संस्थांना उच्च दर्जा प्राप्त करून देणे.
७. शाश्वत विकासासाठी सहकारी मॉडेलला एक प्रमुख उपाय म्हणून प्रोत्साहन देणे.
८. २०३० पर्यंत शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सहकारी संस्थांची भूमिका अधोरेखित करणे.

● सभासदत्व :

सहकारी संघटनेच्या नियमातील कलम ८ प्रमाणे व्यक्तीसमूह किंवा सहकारी संघटना ज्या आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची तत्त्वे व धोरणे राबविण्यासाठी प्रस्थापित झालेल्या आहेत त्यांना सभासद होता येते. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या कायद्यामधील १९०२ मध्ये केलेल्या दुरुस्तीनुसार कोणत्याही व्यक्तीला सभासद करून घेता येत नाही तर फक्त सहकारी संस्थांनाच सभासद होता येते.

● आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची रचना व व्यवस्थापन :

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या कायद्यातील कलमानुसार व नियमावलीनुसार रचना व व्यवस्थापन पुढीलप्रमाणे.

१. काँग्रेस :

काँग्रेस ही सर्वोच्च अधिकारी संस्था म्हणून कार्य करते. काँग्रेसमध्ये संलग्न असलेल्या सहकारी संस्थेचे सभासद असतात. काँग्रेसची सभा व बैठक ही तीन वर्षातून एकदा होते. या सभेमध्ये काँग्रेस आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या कार्याचा आढावा घेते.

२. मध्यवर्ती समिती :

मध्यवर्ती सहकारी समितीची सभा साधारणपणे वर्षातून एकदा घेतली जाते. या सभेमध्ये अध्यक्ष व दोन उपाध्यक्षांची निवड केली जाते या निवडलेल्या पदाधिकाऱ्यांची निवड व मुदत ही ३ वर्षासाठी असते. काँग्रेसने घेतलेल्या निर्णयाला व्यवहारिक स्वरूप देण्याचा व काही महत्वाचे निर्णय स्वतःच्या जबाबदारीवर घेण्याचा अधिकार मध्यवर्ती समितीला आहे. तसेच कार्यकारी समितीच्या निर्णयाविरुद्ध करण्यात येणाऱ्या तक्रारी ऐकणे, आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या नियमाविरुद्ध कार्य करणाऱ्या सहकारी संस्थेचे सभासदत्व रद्द करणे हे कार्य मध्यवर्ती समिती करते. राष्ट्रीय पातळीवर सहकारी संघांचे सभासद हे मध्यवर्ती समितीचे सभासद असतात.

३. कार्यकारी समिती :

कार्यकारी समिती काँग्रेसच्या सभेची तारीख व विषय ठरवीते आणि आपल्या कार्याचा अहवाल काँग्रेसला सादर करते. मध्यवर्ती समितीशी सतत संपर्क ठेवून कारभारावर नियंत्रण ठेवते त्याचप्रमाणे सचिवांशी संपर्क साधून सभासदत्व आणि आर्थिक बाजूचाही विचार करते. तसेच आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे व मध्यवर्ती समितीचे अधिवेशन नसताना काही प्रश्नांवर निर्णय घेण्याचे कार्य कार्यकारी समिती करते.

४. संचालक :

आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेचे दैनंदिन कामकाज सचिवालयामार्फत चालते. दक्षिण पूर्व आशियासाठी असणारे कार्यालय भारतात नवी दिल्ली येथे १९६० मध्ये तर १९६४ मध्ये पूर्व आणि मध्य आफ्रिकेसाठी टांझानियातील मोशी येथे सुरू केले आणि पश्चिम आफ्रिकेसाठी अबिदीजन येथे १९८६ मध्ये सुरू केले. संबंधीत कार्यालयामार्फत पूर्व आशिया व पूर्व, मध्य आणि पश्चिम आफ्रिका या भागाचे व्यवस्थापन केले जाते.

५. सचिव :

सचिव हा आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचा प्रशासकीय प्रमुख असतो. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचे सचिवालय लंडन येथे असून त्यामार्फत दैनंदिन कारभार चालविला जातो. सचिवालयाद्वारे शिक्षण, लोकसंपर्क, सभासद, शेती, मासेमारी, महिला आणि युवक सहकारी कार्यकर्ते इत्यादी विभागांसाठी कार्य केले जाते. प्रत्येक विभागासाठी एका सचिवाची निवड केली जाते.

त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना- एशिया-पॅसिफिक च्या जागतिक संरचनेच्या चौकटीत काम करते, ज्यामध्ये प्रदेशातील सदस्य संघटनांमध्ये प्रभावी सहकार्य आणि निर्णय घेण्याची खात्री करण्यासाठी तयार केलेल्या विविध संस्थांचा समावेश आहे.

१. प्रादेशिक सभा :

प्रादेशिक सभा हि सर्वोच्च संस्था आहे जिथे सर्व आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या सदस्य संघटना सहभागी होतात. प्रादेशिक कार्यालयांना मार्गदर्शन करणे आणि प्रादेशिक व जागतिक मुद्द्यांवर चर्चा करणे तसेच आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या महासभेला शिफारशी करणे हे महत्वाचे कार्य केले जाते.

२. प्रादेशिक मंडळ :

प्रादेशिक मंडळ प्रादेशिक सभेने घेतलेल्या धोरणांच्या आणि निर्णयांच्या अंमलबजावणीला समर्थन देणे. तसेच आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची उद्दिष्टे प्रभावीपणे पूर्ण केले जातात की नाही याची खात्री करणे इत्यादी कार्य केले जातात.

३. क्षेत्रीय आणि विषयगत समित्या :

या समित्या शेती, वित्त, गृहनिर्माण आणि शाश्वत विकास यासारख्या विशिष्ट क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करतात.

● आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची कार्य :

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना ही जागतिक पातळीवर कार्य करणारी संघटना आहे त्या अनुषंगाने आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची विविध कार्य पुढीलप्रमाणे.

१. आंतरराष्ट्रीय सल्लागार मंडळ :

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना सहकार क्षेत्रातील आपला अनुभव, ज्ञान व तज्ञ व्यक्ती विकसित देशातून विकसनशील देशांना उपलब्ध करून देते व त्याप्रमाणे आपला कारभार चालविते. युनिसेफ, युनेस्को, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघ, अन्नधान्य व कृषी संघटना, यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्था व संघटनेच्याबरोबरीने आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेला सल्लागाराचे स्थान लाभलेले आहे. अन्नधान्य व कृषी संघटना, युनो, यूनोच्या इकॅफे, युनेस्कोसारख्या विशेष संघटनांच्या तांत्रिक सभा, चर्चासत्रे व अभ्यासगटाच्या कार्यात आंतरराष्ट्रीय सरकार संघटना भाग घेते. त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना, अन्नधान्य संघटना, आंतरराष्ट्रीय शेती उत्पादक संघटना आंतरराष्ट्रीय कामगार संघ, यांनी शेती सहकार विकास समिती स्थापना केली आहे. त्यात आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना सहकार्य करीत आहे. ही समिती सहकारी संस्थांच्या व्यवसायिक योजनांचा सर्व बाजूने अभ्यास करून त्यांना आंतरराष्ट्रीय आर्थिक मदत मिळवून देण्याच्या प्रयत्न करतात.

२. विकास व तांत्रिक मदत :

सहकारी संस्थांमध्ये संबंध प्रस्थापित करण्याच्या हेतूने आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना व तिच्या शाखा प्रगत देशांकडून आर्थिक व तांत्रिक मदत स्वीकारते. ज्या देशातून सहकारी संस्थांचा विकास झालेला आहे त्यांच्याकडून तांत्रिक मदत स्वीकारून सहकाराच्या विकासाला उत्तेजन देता यावे म्हणून आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या १९६० मध्ये काँग्रेसच्या सभेत दीर्घ मुदतीच्या तांत्रिक मदतीचा कार्यक्रम आखला होता. या कार्यक्रमाप्रमाणे लॅटिन अमेरिका आणि आफ्रिका या भागातील विकसित देशांच्या किंवा प्रदेशांच्या शोधांचे काम चालू ठेवून ते पूर्ण करणे, त्या प्रदेशातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या प्रश्नांचे संशोधन करणे, शिक्षण प्रसार करणे, चर्चासत्र आयोजित करणे, पुस्तकांना अर्थपुरवठा करणे, शिक्षण साधने उपलब्ध करून देण्यासाठी अर्थ पुरवठा करणे, सहकारी शिक्षण प्रशिक्षण व इतर प्रकारचे संशोधन कार्य करणाऱ्या संस्थांशी संयोग करणे, विकसित देशातून सहकारी संस्थांचा विकास ज्या देशातून मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे त्यांच्यात

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यापार घडून आणण्यास मदत करणे आणि बँका, विमा व वित्तपुरवठा कार्याकरिता सहकारी संस्थांचा विकास घडवून आणण्यास मदत करणे.

३. आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना व सहकारी संस्थांतील संबंध :

विविध देशातील सहकारी संस्थातून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यापारा वाढावा म्हणून १९२४ मध्ये सहकारी घाऊक संस्था पेन्ट येथे स्थापन केली आहे. सहकारी घाऊक संस्थेचा मुख्य उद्देश म्हणजे ज्या वस्तूचे उत्पादन सहकारी संस्था करित आहेत त्यांना घाऊक व्यापार आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाढविण्यास मदत करणे. १९५६ ते १९६६ या दरम्यान आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दक्षिण पूर्व आशिया देशातील सहकारी संस्थांतील व्यापारात वाढ व्हावी म्हणून त्या देशातील व्यापाराचा आढावा घेतला व सहकारी संस्थांतील व्यापारात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाढ व्हावी म्हणून अनेक सूचना केल्या तसेच विविध चर्चासत्रांच्या अनेक सूचनांमधून पुढे १९६९ मध्ये तेहरान येथील आशिया आंतरराष्ट्रीय व्यापार प्रदर्शन आयोजित केले. त्यातून अनेक देशातील सहकारी संस्थेमार्फत जनावरांचे खाद्य, फळे, भाज्या यांच्या व्यापारात वाढ झाली. तसेच सहकारी संस्थांतील व्यापारात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाढ होईल म्हणून आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना सहकारी व्यापार मार्गदर्शिका प्रसिद्ध करते. त्यामध्ये विविध सहकारी संस्थांची नावे व्यापार केल्या जाणाऱ्या वस्तू इत्यादींची माहिती असते.

विविध पातळीवर विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थातून सहकारांतर्गत सहकार किंवा संबंध वेगवेगळ्या पद्धतीने प्रस्थापित करता येतात त्यातील एक प्रकार म्हणजे सहभागीदारित्व. या प्रकारात एक सहकारी संस्था किंवा संघ दुसऱ्या सहकारी संस्थेच्या नफ्यात व व्यवस्थापनात भाग घेते व यामार्फत सहकारी संस्थेचा विकास व संबंध प्रस्थापित केले जातात. त्यानुषंगाने सहकारी संस्थांमधील प्रादेशिक, राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वस्तूंची व सेवांची देवाणघेवाण करण्याकरता संबंध प्रस्थापित केले जातात त्याला सहकारी संस्थेतील संबंध असे म्हणतात. विविध सहकारी संस्थांतील संबंधामुळे उत्पादक, ग्राहक व समाज या सर्वांचा फायदा होतो. विविध सहकारी संस्थांतील संबंधामुळे माल वितरणाची प्रक्रिया सुलभतेने होते. उत्पादक व ग्राहक यांचा प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित होऊन त्यांच्यात असणाऱ्या मध्यस्थांचे उच्चाटन होते. मध्यस्थांचे कमिशन, नफा, जाहिरात यांच्यात बचत होते सहकारी संस्थेचा विकास साधला जातो.

४. अलीकडच्या काळातील कार्य :

१९७० मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेने काही घाऊक समित्या आणि किरकोळ विक्री समित्यांची विलीनीकरण करून आंतरराष्ट्रीय ग्राहक वाटप व्यापार संस्था स्थापन केली. ही संस्था आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात इंटरकॉप या छोट्या नावाने ओळखली जाते. इंटरकॉप संस्थेतील सभासद संख्या घाऊक व्यापार, किरकोळ व्यापार आणि वितरण क्षेत्रात येणाऱ्या अनुभवांची देवाण-घेवाण करतात. अन्नधान्य आणि इतर प्रकारच्या मालाची संयुक्तपणे खरेदी आणि सभासदांच्या मालाची इतर सभासदांना विक्री केली जाते. १९७४ मध्ये युरोकोप या आर्थिक संघटनेचे इंटरकॉप मध्ये विलीनीकरण झाले. १९७२ मध्ये २५ व्या काँग्रेस अधिवेशनात असे ठरवीण्यात आले की, जगात सहकारी चळवळीची गरज भागविण्यासाठी क्रियाशील योजना आखली जावी. त्यानुसार मे १९७६

मध्ये मॉस्को येथे तरुण लोकांना सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यासाठी एक परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. त्यावेळी २१ देशातील ६३ प्रतिनिधी परिषदेला हजर होते. तसेच १९७२ मध्ये स्त्रियांसाठी महिला समितीची स्थापना करण्यात आली.

नॉर्वे, स्वीडन आणि डेन्मार्क या देशातील ग्राहक सहकारी संस्थांनी छत्र या छीवळीज अपवशशी त्रीलीपव संस्थेची स्थापना १९१८ साली खरेदी प्रतिनिधी म्हणून केली. छत्र मुख्य खाद्य वस्तूंच्या व्यवहारात खरेदी प्रतिनिधी म्हणून कार्य करत असून स्पेन, अर्जेन्टिना, इटली, ब्राझील, डेन्मार्क, अमेरिका या देशांत तिचे डेपो आहेत. त्याचप्रमाणे युरोपमधील काही व्यापारी बँकांनी व सहकारी बँकांनी १९२२ साली आंतरराष्ट्रीय सहकारी बँकेची स्थापना केली. ती स्विसच्या कायद्याप्रमाणे १९६४ पासून व्यापारी बँक म्हणून नोंदवली आहे. सध्या विविध देशातील ५६ सहकारी संस्था या बँकेच्या सभासद आहेत. तसेच १९७३ मध्ये ग्राहक धोरण संघटना १९ देशातील सहकारी संघटनांनी स्थापन केली. ग्राहक धोरण संघटना, आंतरराष्ट्रीय जाहिरात वितरण या प्रश्नांचा अभ्यास करणाऱ्या समितीशी संपर्क साधून कार्य करित आहे.

५. विकसनशील देश व आंतरराष्ट्रीय सहकारी संबंध :

आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना आपले विभागीय कार्यालयामार्फत सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी प्रयत्न करित आहे विविध देशातून सहकार, व्यवसाय, व्यवस्थापन, शेती यासारख्या प्रश्नावर नियमितपणे चर्चासत्र आयोजित करते. अविकसित देशातील सहकारी तत्वे व व्यवहार यात सुसंवाद निर्माण करून आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य निर्माण करण्याचे कार्य करित आहे. त्यानुषंगाने आर्थिक विकासाचा प्रयत्न करित असणार्या देशांच्या बाबतीत आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेकडून केल्या जाणाऱ्या कार्याची रुपरेषा १९७६ मध्ये पॅरिस मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या काँग्रेसच्या सभेत मार्गदर्शक तत्वांसह ठरविण्यात आली. आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेची दक्षिण पूर्व आशिया आणि पूर्व मध्य आफ्रिका येथील प्रादेशिक कार्यालयाकडून विकसनशील देशात आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेचे कार्य केले जाते. विकसनशील देशांमध्ये औद्योगिक सहकारी संस्थाकडून केल्या जाणाऱ्या देशाच्या औद्योगिक विकासात महत्त्वाचे स्थान आहे याची जाणीव ठेवून इंग्लिश सरकारने आशिया, आफ्रिका व दक्षिण अमेरिकेतील देशातील औद्योगिक संस्थांच्या यशापयशाची कारणे, घटक व त्यावर उपाय यांचा अभ्यास करणे याकरिता दोन वर्षाकरिता खास अर्थ पुरवठा केला व त्यामार्फत कार्य केले.

तसेच आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेची आशिया व आफ्रिका येथील प्रादेशिक कार्यालय आंतरराष्ट्रीय व्यापारवृद्धी व्हावी म्हणून सहकारी संस्थांना आवश्यक तो सल्ला देतात तसेच माहिती पुरवतात. स्वीडन मधील सहकारी संस्थांच्या मदतीने ग्रामीण पतपुरवठ्याबाबत सल्ला देणारी संस्था १९७३ मध्ये स्थापन करण्यात आली व त्यामार्फत कार्य करण्यात आले. तसेच १९७६ मध्ये विकसनशील देशातील औद्योगिक सहकाराच्या आर्थिक आणि सामाजिक क्षमता या प्रकारचा संशोधन प्रकल्प हाती घेण्यात आला व पूर्व मध्यवर्ती आफ्रिकेसाठी असणारया विभागीय कार्यालयामार्फत शिक्षणाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला.

२.३ सारांश (Summary)

भांडवलशाहीत उत्पादन साधनांवर खाजगी मालकी असते. खाजगी मालमत्तेचा हक्क असतो.

महत्तम नफा मिळविण्यासाठी उत्पादन केले जाते. व्यवसाय स्वातंत्र्य असते. उपभोक्ता राजा असतो. उपभोक्ते सार्वभौम असतात. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत किंमत यंत्रणा महत्त्वाची असते. आर्थिक विषमता आढळते. भांडवलशाहीत नियोजनाचा अभाव असतो.

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांवर संपूर्ण समाजाची मालकी असते. सर्वांना समान संधी मिळते. पूर्ण रोजगार निर्माण होतो. सरकारकडून समाजहितासाठी विविध बाबींवर खर्च केला जातो. देशातील सर्व नागरिकांना सुरक्षितता प्राप्त होते. अर्थव्यवस्थेवर सरकारचे नियंत्रण असते. नोकरशाहीचा प्रभाव असतो. उपभोक्त्याच्या स्वातंत्र्याची हानी होते. सरकारकडे सत्तेचे केंद्रीकरण होते.

भांडवलशाही व समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य आहे. भांडवलशाहीत गुण व दोष दिसून येतात. समाजवादात गुण-दोष आहेत. सहकारामध्ये भांडवलशाही व समाजवादातील दोष दूर करण्याची शक्ती आहे. भांडवलशाहीत व्यक्तीपेक्षा भांडवलाला महत्त्व दिले जाते. सहकारात व्यक्तीला प्रथम स्थान व भांडवलाला दुय्यम स्थान दिले जाते. समाजवाद व सहकारात समाजहिताला महत्त्व दिले जाते. समाजहितासाठी प्रयत्न केला जातो.

भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्र आढळते. खाजगी क्षेत्राचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सरकार क्षेत्र उपयुक्त ठरते. सार्वजनिक क्षेत्राच्या अवास्तव विस्तारावर मात करता येते. आर्थिक कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी सहकारी संस्थांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात योग्य समन्वय साधता येतो. सहकार क्षेत्रात मोठे प्रक्रिया उद्योग सुरू आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकास व रोजगारात वाढ झाली आहे.

२.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. सार्वभौमत्व : स्वातंत्र्य असणे.
२. नवे प्रवर्तन : नवीन तंत्राचा व यंत्राचा उत्पादनात वापर करणे. नवीन शोधाचा अवलंब करणे.
३. सुवर्ण मध्य : भांडवलशाही व समाजवाद यामध्ये सहकार क्षेत्र सुवर्णमध्य साधते, समन्वय साधणे.
४. मिश्र अर्थव्यवस्था : ज्या अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राचे सहअस्तित्व आढळते. त्या अर्थव्यवस्थेला मिश्र अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. विविध अर्थव्यवस्थांचे एकत्रीकरण.

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. (ब) मिश्र २. (अ) ग्राहक ३. (क) अमेरिका.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. (अ) समाजवादी २. (क) कमी होते ३. (ब) सरकारचा.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. (ब) सहकार. २. (अ) विषम.

✱ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४ ची उत्तरे

१. (क) सरकारच २. (अ) सहकार.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१. सहकारी उपक्रमांना बळकटी देण्यासाठी राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ (NCDC) ची स्थापना मध्ये करण्यात आली.
 २. १९१५ मध्ये नेमलेल्या समितीने सहकारी संस्थेची संबंधित घटकांना शिक्षण व प्रशिक्षण देण्याबद्दलचे महत्त्व विशद केले आहे.
 ३.हा सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचा उद्देश नाही .
 ४. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेने मध्ये झालेल्या त्यांच्या मॅचेस्टर काँग्रेसमध्ये तिसऱ्यांदा सहकारी तत्वांमध्ये सुधारणा केली.
 ५. १९३७ मध्ये आय.सी.ए. ने परिभाषित केलेल्या रोचडेलच्या तत्वांचे आज किती पालन केले जाते आणि किती नाही याची कारणे काय आहेत हे तपासण्यासाठी आय.सी.ए. ने मध्ये एक आयोग नियुक्त केला.
 ६. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची स्थापना लंडनमध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय सहकारी काँग्रेसने साली केली.
 ७. आय.सी.ए. च्या आशिया आणि पॅसिफिक क्षेत्रीय कार्यालयाचे मुख्य कार्यालय येथे आहे.
- उत्तरे : १-१९६३, २- मॅकलेगन, ३- वयक्तिक हित,

४-१९९५,

५- आक्टोंबर -१९६४,

६- १८९५,

७- नवी दिल्ली.

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये सांगा.
२. भांडवलशाही म्हणजे काय? भांडवलशाहीचे गुण व दोष सांगा.
३. समाजवादाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
४. समाजवादाचे गुण व दोष स्पष्ट करा.
५. मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका विशद करा.
१. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
२. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या समस्या स्पष्ट करा.
३. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची कार्ये सविस्तरपणे स्पष्ट करा.

☆ ब) टिपा लिहा.

१. सहकार सुवर्णमध्य.
२. भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये.
३. समाजवादाची वैशिष्ट्ये.
१. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण
२. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचा उद्देश.
३. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचा उद्देश.
४. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची रचना व व्यवस्थापन.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

1. **Dr. B. S. Mathur** : "Co-operation in India", Sahitya Bhawan Publishers and Distributors (P) Ltd., Agra, 1999.
२. प्रा. भोसले, प्रा. काटे : "सहकार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, दुसरी आवृत्ती, सप्टेंबर १९९९.

३. प्रा. डॉ. रूपा शहा, डॉ. बी. एच. दामजी : “सहकार”, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑगस्ट २०१९.
४. प्रा. डॉ. सी. जे. जोशी, प्रा. के. सी. जोशी : “सहकाराचा विकास”, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. जून, २०१५.
५. Kamat G.G., New Dimensions of Co-operative Management.
६. Hajela T. N., Principles, Problems and Practice of Co-operation.
७. Bedi R. D., Theory, History and Practice of Co-operation.
८. Shriniwas (1990). Organisation and Management of Co-operative Banks in India. Printwell, Jaipur.
९. Lyanger-A Study in the Co-operation in India.
१०. Chinchankar and Namjoshi, Co-operation and Dynamics of Change.
११. सहकार तत्वे आणि व्यवहार – रायखेलकर व डांगे.
१२. सहकार – डॉ. शहा आणि दामजी.

☆☆☆

सहकारातील राज्याची भूमिका (Role of State in Co-operation)

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्ट्ये

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ सहकारी चळवळीच्या विकासातील राज्य सरकारची भूमिका

३.२.२ सहकारी न्यायव्यवस्था

३.२.३ सहकारी निबंधकाची भूमिका

३.२.४ जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम

३.३ सारांश

३.४ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

३.७ संदर्भ सूची

३.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासातून आपणांस पुढील बाबींचे आकलन होईल.

१. सहकारी चळवळीच्या विकासातील सरकारच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
२. राज्यांनी सहकाराला सहकारी कायदानुसार कोणती मदत केली याचा अभ्यास करणे.
३. सहकारविषयक कायदांची गरज आहे काय ते समजून घेता येईल.
४. सहकाराच्या वृद्धीसाठी प्रत्यक्षात कोणते कायदे केले आहेत ते जाणून घेणे.

५. सहकारी चळवळीमध्ये निबंधकांची भूमिका कशी ठरते याचा अभ्यास करणे.
६. सहकारी क्षेत्राची न्यायव्यवस्था कशी असते याची माहिती करून घेता येईल.
७. सहकारातील जागतिकीकरणाची भूमिका समजावून घेणे.
८. सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण, देखरेख या बाबींचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रास्ताविक

मागील प्रकरणात आपण भांडवलशाही व समाजवादी संघटना यातील गुणदोष स्पष्ट केले आहेत. भांडवलशाही व समाजवाद या दोघांमधील सुवर्णमध्य म्हणून सहकाराचे महत्त्व विचारात घेतले आहे. त्यातूनच मिश्र अर्थव्यवस्थेमध्ये सहकाराची भूमिका किती महत्त्वाची ठरते याची कल्पना आली.

या प्रकरणामध्ये सहकाराच्या वाढीसाठी सहकार चळवळ लोकांच्या मनात, समाजात वृद्धी व्हावी म्हणून कोणकोणते प्रयत्न केले जातात. सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी केंद्र सरकारची काय भूमिका आहे. राज्य सरकारांची काय भूमिका आहे, सहकाराची न्यायव्यवस्था, सहकारी निबंधकांची भूमिका. ते कोणत्या प्रकारे व कोणकोणत्या स्वरूपात सहकाराला मदत करतात, सहकारावर कशाप्रकारे लक्ष ठेवून असतात, त्याचा सहकारावर कोणता परिणाम होतात. या सर्व बाबींचा अभ्यास यामध्ये करणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ सहकारी चळवळीच्या विकासातील राज्य सरकारची भूमिका

(Role of State in the Development Co-operative Movement)

भारतातील सहकारी चळवळीची सुरुवात शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्याच्या समस्येतून निर्माण झाली. १९व्या शतकाच्या अखेरीस न्या. म. गो. रानडे यांनी सहकारी पद्धतीचा पुरस्कार आपल्या लिखाणातून केला. बडोद्याला तशी एक 'परस्पर सहयोगी मंडळ' स्थापन झालेले होते; परंतु त्यातून फारसे काही निष्पन्न झाले नाही. सन १८७५ व १८९८ या दोन मोठ्या दुष्काळांनी भारतातील शेतकऱ्यांची स्थिती भयंकर खालावली होती. कर्जबाजारीपणामुळे शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर भूमिहीन बनू लागले. या समस्येवर काहीतरी उपाय शोधला पाहिजे, हे लक्षात घेऊन तत्कालीन ब्रिटिश सरकारने १८८४ मध्ये शेतकऱ्यांना कर्जे देण्याचा कायदा मंजूर केला. पण सरकारी प्रयत्न अपुरे पडणार याची जाणीव झाल्याने, या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी नियुक्त केलेल्या फ्रेडरिक निकोलसन अधिकाऱ्याचा अहवाल १८९५-९७ यादरम्यान प्रसिध्द करण्यात आला. त्यांनी जर्मनीतील शेतकरी

सहकारी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या धर्तीवर सोसायट्या स्थापन करण्याची शिफारस केली. १९०१ च्या दुष्काळ आयोगाने (फॅमिन कमिशन) सहकारी सोसायट्या स्थापन करण्याची शिफारस केली. त्यानुसार १९०४ मध्ये सहकारी सोसायट्यांसंबंधीचा पहिला कायदा करण्यात आला. हा कायदा देशव्यापी होता व त्यानुसार काही ठिकाणी सोसायट्या स्थापन झाल्या; पुढे १९१९ मध्ये जबाबदार राज्यपद्धतीच्या दिशेने कायद्यात सुधारणा ब्रिटिश सरकारने जाहीर केल्या आणि सदर कायदे सहकारी चळवळ हा विषय त्यावेळच्या प्रांतिक सरकारकडे सोपविण्यात आला. प्रांतिक सरकारनी १९१२ च्या सहकारी कायद्यात दुरुस्त्या केल्या, तर मुंबई, मद्रास व बंगालमध्ये नवे कायदे करण्यात आले. या कायद्यात सहकारी सोसायट्यांची नोंदणी करण्यासाठी निबंधकाची नेमणूक प्रांतिक सरकारने करण्याची तरतूद केली. किमान दहा व्यक्तींनी एकत्र येऊन सहकारी सोसायटी स्थापन करता येईल, सोसायटीच्या व्यवहाराबद्दल त्याची जबाबदारी अमर्यादित राहिल, सोसायटीचे पोटनियम निबंधकाच्या संमतीशिवाय बदलता येणार नाहीत. एका सभासदाला एकच मत राहिल. कोणालाही एकूण भांडवलाला एक पंचमांशपेक्षा अधिक भाग घेता येणार नाहीत, अशा तरतूदी होत्या.

१९०४ ते १९४० पर्यंतच्या काळात सहकारी चळवळीला कायदेशीर दर्जा व सवलती देण्याचा बराच प्रयत्न झाला; पण चळवळीने विशेष बाळसे धरले नाही. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात थोडी फार प्रगती झाली; परंतु १९२९-३० च्या मंदीच्या लाटेने जबर धक्का बसला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर (१९४७) काही प्रांतात व विलीन झालेल्या संस्थानात सहकारी कायदे झाले व सोसायट्यांची स्थापनाही मोठ्या प्रमाणावर झाली. या चळवळीचा तपशीलवार अभ्यास करण्यासाठी नेमलेली 'सरल क्रेडिट सर्व्हे' कमिटीने केलेल्या शिफारशी सर्व राज्य सरकार केंद्र सरकार व रिझर्व्ह बँक यांनी स्वीकारून अंमलबजावणीला सुरुवात केली. १९५४ मध्ये कमिटीचा अहवाल आल्यानंतर १९५५-५६ पासून भारतीय सहकारी चळवळीच्या नव्या कालखंडास सुरुवात झाली. सहकारी चळवळीला गतिशील बनविण्यासाठी केंद्र सरकारने १९५६ मध्ये सहकारी कायदेविषयक समिती नेमली. या समितीने नव्या कायद्याचा व नियमांचा एक आदर्श नमुना तयार केला. त्या आधारावर बहुतेक सर्व राज्य सरकारांनी नवे कायदे बनविले आहेत. त्यात दुरुस्त्याही मोठ्या प्रमाणावर केल्या जात आहेत. महाराष्ट्रात १९६० मध्ये नवा सहकारी सोसायट्यांचा कायदा करण्यात आला.

१. भागभांडवलातील मदत :-

सहकारी संस्थांना योग्य प्रमाणात भागभांडवल निर्माण करता येत नाही. यामुळे त्यांच्या आर्थिक व्यवहारावर मर्यादा पडतात. त्यामुळे सरकारच्या सहकारी संस्थांसाठी भागभांडवल उभारणीस मदत करते. राज्य सरकार सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलाची खरेदी करतात. त्याचबरोबर सरकार सहकारी संस्थांना कर्ज देण्यासाठी मध्यस्थांची भूमिका बजावते. यामुळे या संस्थांना पुरेशा प्रमाणात भागभांडवल उभे करून आर्थिक व्यवहारात वाढ करता येते.

२. विविध सवलती :-

सहकारी चळवळीला उत्तेजन देण्यासाठी विकसनशील देशांमध्ये विविध सवलती उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते. यासाठी सरकारमार्फत विविध करांमध्ये सवलत व सूट, मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क तसेच भागभांडवलातील जप्तीला माफी इ. प्रकारच्या सवलती दिल्या जातात. सहकारी संस्थांच्या आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीस अशा प्रकारच्या सवलत खूप उपयुक्त ठरतात.

३. कायदेशीर तरतुदी :-

सहकारी संस्थांच्या विकासाकरिता सरकार कायदेशीर तरतुदी करते. सहकारी संस्थेच्या विकासात कायद्याची दिशा मिळण्यास मदत होते. त्यासाठी सहकारी संस्थेची स्थापना, व्यवस्थापन, कामकाज पध्दती, भागभांडवल, भागरोखे, कर्जरोखे इत्यादीबाबत कायदेशीर तरतुदी निर्माण करते. यामुळे सहकारी संस्थांचा विकास होण्यास मदत होते.

४. आर्थिक साहाय्य :-

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या सहकारी संस्थांत भागभांडवलाचा मोठ्या प्रमाणात तुटवटा निर्माण होतो. हे लक्षात घेऊन केंद्र सरकार कर्जे, अनुदान, पतपुरवठा, भागभांडवल इत्यादी मार्गांनी आर्थिक साहाय्य करण्याचे प्रयत्न करते. त्यामुळे सहकारी संस्थांना कोट्यावधी रुपयांची आर्थिक मदत मिळते.

५. विविध धोरणाचा स्वीकार :-

भारत भांडवलशाही व समाजवाद व्यवस्था नाकारून मिश्र अर्थव्यवस्थेची भूमिका बजावत आहे. त्यामुळे खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राचे सहअस्तित्व मान्य केल्याने सहकारी क्षेत्राच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी विविध धोरणांचा स्वीकार केला आहे. ‘‘लोकशाही नियोजनाचे प्रभावी साधन’’ म्हणून नियोजन काळात या चळवळीला उत्तेजन देण्याचे धोरण स्वीकारले आहे.

६. व्यवस्थापनात सुधारणा :-

सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापनात सुधारणा करण्यासाठी सरकार नेहमी प्रयत्नशील असते. केंद्र व राज्य सरकार सहकारी खात्यामार्फत सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापकीय व इतर समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करतात. सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन, स्थापना, दैनंदिन कामकाज, हिशेब तपासणी इत्यादीबाबत सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन केले जाते. संस्था स्थापनेच्या सुरुवातीच्या काळात योग्य प्रमाणात निधी

मिळत नाही, त्यामुळे कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करता येत नाही. सरकारने व्यवस्थापनामध्ये सुधारणा करण्यासाठी अनुदान देणे किंवा कर्मचाऱ्यांना सेवा उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते.

७. विविध समित्यांची नियुक्ती :-

सहकारी संस्थांचा सर्वांगीण विकास व्हावा या उद्देशाने वेळोवेळी तज्ञांच्या समितीची नियुक्ती केली जाते. त्या समितीकडून शासन अहवाल मागते व त्यांनी केलेल्या सूचनांचा स्वीकार करून सहकारी चळवळ गतिमान करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. भारतात योजना काळामध्ये अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समिती, मेहता समिती, ग्राहक सहकारी समिती, सहकारी खरेदी-विक्री समिती, मिर्धा समिती यांसारख्या समित्यांची नियुक्त सरकारने केली आहे.

८. प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती :-

सहकारी संस्थांचे कामकाज चांगल्या प्रकारे करण्यासाठी सुशिक्षित व प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाची आवश्यकता असते. सरकारमार्फत सहकाराचे शिक्षण देण्यासाठी व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी प्रशिक्षण करणारे केंद्र सुरू करते. तसेच सहकारी संस्थेच्या संघटनेकडून चालविल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षण केंद्रांना आर्थिक मदत देते. यामुळे प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची व अधिकाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढते. सहकारी संस्थेच्या कामकाजामध्ये व्यवस्थापनाचा दर्जा उंचावण्यास मदत होते.

९. शासनाची भागिदारी :-

गोखले समितीच्या सुचनेनुसार शासन सहकारी चळवळीचे भागभांडवल विकत घेऊन प्रत्यक्ष भागिदारीमध्ये सहभागी झाले आहे. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या चळवळीवर शासनाचे नियंत्रण राहते व सहकारी चळवळीला नैतिक अधिष्ठानही प्राप्त होते.

१०. निधीची स्थापना :-

सहकारी संस्थांना पुरेशा प्रमाणात आर्थिक पुरवठा करता यावा म्हणून केंद्र सरकारकडून विविध निधींची स्थापना केली जाते. भारतामध्ये सरकारने राष्ट्रीय कृषी पतपुरवठा स्थिरीकरण निधी, राष्ट्रीय कृषी पतपुरवठा साहाय्य व हमी निधी, राष्ट्रीय गुदाम विकास निधी इत्यादी निधींची सुरुवात केली आहे. त्याचबरोबर राज्य सरकारमार्फत निरनिराळ्या निधींची स्थापना केली आहे. या निधींमुळे सहकारी संस्थांच्या वित्तीय गरजा भागविण्यास मदत झाली आहे.

११. इतर साहाय्य :-

सहकारी संस्था हे ग्रामीण विकासाचे केंद्र आहे. दुर्बल घटकांना मदत करणे, सामाजिक

परिवर्तन घडवून आणणे, सामाजिक व आर्थिक सुधारणा करणे, सहकारी संस्थेचा स्थापनेपासून देखरेख, हिशेब तपासणीचे अनुदान यासाठी मदत इत्यादी वेगवेगळ्या कारणासाठी सहकारी संस्था सरकार मदत करते. म्हणजे सहकारी संस्थांच्या विकासात सरकारची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते.

□ **सहकारातील सरकारच्या सहभागाचे विपरीत परिणाम (Adverse effects of State involvement in Co-operation) :-**

सहकारी संस्थांच्या चळवळीला चालना देण्यासाठी कोणकोणत्या मार्गांनी मदत करता येईल याची चर्चा केली आहे. त्यावरून असे लक्षात येते की, सरकार आणि सहकारी चळवळ यांच्यात जवळचे नाते असते. सरकारमार्फत दिल्या जाणाऱ्या मदतीमुळे सहकारी चळवळीला उत्तेजन मिळते. भारतासारख्या विकसनशील देशात सहकारी संस्थांची स्थापना व त्यांचा विकास यामध्ये सरकारची भूमिका महत्वाची आहे. सरकारी मदतीमुळे सहकारी चळवळ सर्वत्र पसरली आहे. तथापि, सरकारी मदत विशिष्ट मर्यादेपर्यंत योग्य ठरते. सातत्याने सरकारी साहाय्य येत राहिल्यास अगर त्याचा अतिरेक झाल्यास सहकारी चळवळीवर त्याचे विपरीत परिणाम होतात. सरकारी हस्तक्षेपामुळे किंवा सरकारच्या वाढत्या सहभागामुळे सहकारी चळवळीवर वाईट परिणाम घडून येतात ते खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सहकार्याची भावना नष्ट :-

स्वसाहाय्यता व स्वावलंबन ही सहकारी चळवळीची मूलभूत तत्त्वे आहेत. सभासद हे स्वतःहून एकत्र येऊन सहकारी तक्त्यांच्या आधारे संस्थेची उभारणी करतात. एकमेकांना सहकार्य करून एकमेकांच्या साहाय्याने सर्वांचा विकास साधण्याचे तत्त्व त्यामध्ये असते. सहकारी संस्थांना सरकारी मदतीची गरज लागली तर त्यांच्यातील सहकार्याची भावना संपुष्टात येते. त्यामुळे स्वयंसेवा, स्वावलंबीपणा यासारखे वैशिष्ट्ये नष्ट होतील.

२. प्रभावी नेतृत्वाचा अभाव :-

सरकारी मदत सहकारी संस्थांमध्ये उपक्रमशीलता व नेतृत्व गुणांचा ऱ्हास घडवून आणते. सरकारी मदत मिळविणे व सभासदांमध्ये त्याचे वाटप करणे अशी मर्यादित जबाबदारी संस्थांवर असते. त्यामुळे सहकारी संस्थांचे संचालक व अधिकारी स्वबळावर निधी उभारण्यासाठी फारसे प्रयत्न करीत नाहीत. आपल्या समस्यांवेळी सरकारी मदत मिळणार आहे ही भावना निर्माण होते. त्यामुळे अधिक मेहनत घ्यायला तयार होत नाहीत. परिणामी सहकारी संस्थांमध्ये प्रभावी नेतृत्वाचा अभाव निर्माण होतो.

३. उत्स्फूर्तपणाला विरोध :-

सहकारी संस्थेमध्ये लोक स्वेच्छेने एकत्र येतात. त्यामध्ये कोणावरही सक्ती केली जात नाही.

तथापि, सरकारी मदतीमुळे स्वेच्छेऐवजी सक्तीचा अतिरेक होण्याची शक्यता असते. सरकार सहकारविषयक उद्दिष्ट्ये गाठण्यासाठी सहकारी संस्थांवर दबाव निर्माण करू शकते. यामुळे सहकारी चळवळीच्या वाढीसाठी आवश्यक असणाऱ्या स्वेच्छा, उत्स्फूर्तपणाला विरोध केला जातो.

४. राजकीय लोकांचा शिरकाव :-

सहकाराच्या तत्वानुसार सहकारी चळवळ ही राजकारणापासून अलिप्त आहे. पण असे होत नाही. सरकारी मदतीच्या निमित्ताने सहकारी संस्थांचा राजकारणाशी संबंध प्रस्थापित होतो. राजकारणी व्यक्ती स्वतःच्या स्वार्थासाठी सहकारी चळवळीचा वापर करतात. राजकीय लाभ मिळविण्यासाठी सहकारी संस्थांचा वापर करतात. परिणामी, सहकारी संस्था राजकारणी लोकांच्या हातातील खेळणे बनतात. यामुळे सभासदांच्या आर्थिक व सामाजिक कल्याणाची हानी होते.

५. अकार्यक्षम व्यक्तींकडे नेतृत्व :-

सहकारी संस्था इतर लोकांच्या मदतीवर अवलंबून राहू लागल्या, तर त्या संस्थांच्या कामकाजामध्ये राजकीय व्यक्तींचा हस्तक्षेप निर्माण होतो. राजकारणी व्यक्ती सहकारी चळवळीचे नेतृत्व स्वतःकडे घेतात. राजकारणी, जमीनदार, मोठे शेतकरी, उद्योगपती यांच्याकडे सहकारी चळवळीची सूत्रे घेतली जातात. राजकीय व्यक्ती सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी कोणतेही प्रयत्न करीत नाहीत किंबहुना त्यांचे तसे उद्दिष्ट नसते. समाजात प्रतिष्ठा मिळविण्याच्या हेतूने व सरकारी अनुदान मिळवून ते बळकावणे या उद्दिष्टाने सहकारी संस्थांचे नेतृत्व करीत असतात. त्यामुळे समाजातील सीमांत, गरीब व दुर्बल घटकांतील व्यक्तींचा विकास होत नाही.

६. सरकारी हस्तक्षेपाची गरज नाही :-

सहकारी चळवळीच्या सुरुवातीच्या काळात सरकारी मदतीची आवश्यकता वाटत असली तरी त्यामुळे सरकारी हस्तक्षेप निर्माण होतो हे लक्षात घ्यावयास हवे. सहकारी चळवळीसाठी कायदे करणे, सोयीसवलती देणे, आर्थिक मदत करणे, यासारखे प्रयत्न सरकार करते. यामुळे सरकारी हस्तक्षेप हे सहकारी संस्थांमध्ये वाढू लागले. सहकारी खात्यातील निबंधकाची हुकूमशाही निर्माण होण्याची भीती निर्माण होते. सहकारी संस्थांच्या संख्यात्मक वाढीकडे अधिक लक्ष पुरविले जाते; गुणात्मक वाढीकडे मात्र दुर्लक्ष केले जाते. सरकारी हस्तक्षेपामुळे सहकारी संस्थांची वाढ होत नाही. म्हणूनच सहकारी चळवळीला सरकारी हस्तक्षेपाची गरज लागत नाही.

७. स्वयंप्रेरणा नष्ट :-

सहकारी संस्था अर्थक्षम बनविण्यासाठी त्यांना दिली जाणारी मदत थांबविली पाहिजे; पण

भारतासारख्या देशात राजकीय लाभ उठविण्यासाठी सहकारी संस्थांना मदत केली जाते. मदतीची सवय लागल्यामुळे त्यांच्यातील स्वयंप्रेरणा नष्ट पावते. या चळवळीला सरकारी चळवळीचे स्वरूप प्राप्त होते. सभासदांचा संस्थेवरचा विश्वास उडतो. ही चळवळ सरकारी प्रेरणेने चालत असल्याने सभासदांना चळवळीबाबत कोणतीही आस्था नसते. सहकारी संस्थांचे मूळ उद्दिष्ट साध्य होत नाही.

८. अकार्यक्षम व्यवस्थापन :-

सहकारी संस्थांच्या चळवळीतील सरकारी सहभागामुळे सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन फारसे कार्यक्षम बनत नाही. सरकारच्या सहभागामुळे सर्वच महत्त्वाचे निर्णय सरकारमार्फत घेतले जातात. सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापकांना व अधिकाऱ्यांना फारशी किंमत राहत नाही. यामुळे सहकारी संस्थांमधील अधिकारी व कर्मचारी दुबळे बनतात. व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात नाहीत. परिणामी, सहकारी संस्थांच्या विविध धोरणांच्या कार्यवाहीस विलंब होतो. सहकारी संस्थांच्या विकासाच्या योजना प्रभावीपणे राबविता येत नाहीत. त्यामुळे सभासदांच्या कल्याणाचा हेतू साध्य होत नाही.

३.२.२ सहकारी न्यायव्यवस्था (Co-operative Judicial System)

सहकार म्हणजे परस्पर सहकार्य, दहा किंवा त्याहून अधिक व्यक्ति एकत्र येऊन सहकार्यासाठी जी संस्था स्थापन करतात ती सहकारी संस्था होय. जोपर्यंत संस्थेतील सहकाऱ्यांमध्ये एकोप्याचे, एकजुटीचे वातावरण असते तोपर्यंत सर्व काही सुरळीत चालते. परंतु त्यामध्ये जेव्हा वादाचे प्रसंग येतात तेव्हा याला उत्तर या प्रकरणात दिले आहे.

सहकारी चळवळीतील वाद सोडविण्यासाठी उभारलेली यंत्रणा ही वाद सोडविण्यासाठी कमीतकमी खर्च लागणारी असावी तरच समाजातील दुबळ्या व्यक्तींना सहकाराचा अवलंब करणे शक्य होईल. सहकारी कायद्याच्या तरतुदीनुसार सहकारी न्यायालयाची यंत्रणा ही त्यादृष्टीने वादाचे झटपट व कमी खर्चात निकाल लावणारी आहे. यापूर्वीचा 'लवाद', 'ऑफीसर्स ऑन स्पेशल ड्युटी' यंत्रणा आता रद्द करून कायम स्वरूपाच्या सहकारी न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली आहे.

नेहमीच्या दिवाणी न्यायालयात वादाचा निकाल लागण्यास फारच कालावधी लागतो. म्हणून या कायद्यानुसार जे वाद उत्पन्न होतात, ते म्हणजे सहकारी संस्था व तिचे सभासद यामधील वाद कायद्यातील तरतुदीनुसार केवळ सहकारी न्यायालयामार्फतच सोडविणे जरूर आहे. इतर कायद्यात कोणतीही तरतूद असली तरी संस्था व सभासद यामधील वाद सहकारी न्यायालयामार्फत किंवा सहकारी अपील न्यायालयामार्फतच निकालात काढले गेले पाहिजे. याकरिता कोणतीही सहकारी संस्था कर्ज देतेवेळी, माल उधारीने विकतेवेळी, ज्यास कर्ज दिले आहे किंवा माल उधारीने दिले आहे,

त्यास नाममात्र सभासद का होईना सभासद करून घेते. परंतु तसा तो सभासद करून घेतला तरी खरेदी, कर्ज किंवा माल उधारीने देता येत नाही. सभासद नसताना तसा तो देणे धोक्याचे आहे. कारण वसुलीसंबंधी वाद उत्पन्न झाल्यास सहकारी न्यायालयामार्फत त्याचा निकाल होवू शकेलच व प्रकरण दिवाणी न्यायालयात जाणार नाही असे सांगता येणार नाही. तसेच ज्यांच्याशी संस्था आर्थिक किंवा इतर स्वरूपाचे व्यवहार करते असे सांगता येणार नाही. तसेच त्यांच्याशी संस्था आर्थिक किंवा इतर स्वरूपाचे व्यवहार करते, त्यावेळी उत्पन्न होणारा कोणताही वाद सहकारी यंत्रणेमार्फत सोडविला जाईल असा करार करून घेणे जरूर आहे आणि त्याला कर्ज माफ, उधारी देणे इत्यादीसाठी नाममात्र सभासद करून घेऊन त्यानंतरच तो देणे सुरक्षिततेच्या दृष्टीने योग्य आहे.

□ सहकारी न्यायालयीन व्यवस्था :-

सहकारी संस्था व तिचे सदस्य यांच्यातील 'विवाद' सोडविण्यासाठी 'निबंधका'स अधिकार देण्याची तरतूद १९२५ च्या मुंबई सहकारी कायद्याच्या क-५४ खाली होती. संस्थेच्या व्यवहाराविषयी संस्था व तिचे सदस्य यांच्यातील विवाद या कलमान्वये प्रथम 'विवाद' आहेत का हे निबंधक तपासत असे व विवाद आहे, असे त्यांचे मत झाल्यास ते 'रजिस्ट्रारस नॉमिनी'कडे निर्णयासाठी पाठविण्याचे आदेश निबंधक देत असत. हीच तरतूद पुढे महाराष्ट्र सहकारी अधिनियमाची क-९१ मध्येही झाली आहे. १९६३-६४ पर्यंत विवाद सोडविण्यासाठी 'रजिस्ट्रारस नॉमिनी' प्रत्येक जिल्ह्यात नेमले जात असत. साधारणतः वकिली व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तीनाच अशा प्रकारे नेमले जाई. पण काही वेळा सेवानिवृत्त झालेले सहकारी खात्यातील अधिकारी किंवा सहकारी चळवळीत काम केलेल्या व्यक्तीही नेमल्या जात.

१. क-९१ ची व्याप्ती :-

क-९१ ची व्याप्ती सहकारी संस्था व तिचे सदस्य किंवा दोन किंवा अधिक सहकारी संस्थातील आपापसातील विवाद की जे संस्थेची घटना, समितीच्या किंवा पदाधिकाऱ्यांच्या निवडणूका, सर्वसाधारण सभांबद्दलचे विवाद किंवा संस्थेची व्यवस्था व व्यवहार याबद्दलचे विवाद सोडविण्याइतकेच आहे, त्या विवादातील कोणताही पक्ष किंवा संयुक्त संस्था किंवा संस्थेस कर्जपुरवठा करणारी संस्था देखील क-९१ प्रमाणे दावा दाखल करू शकते.

क-९१ च्या व्याप्तीबाबत व त्यायोगे जी कार्यक्षेत्र आखून दिली आहे, त्याबद्दल यापूर्वी अनेक प्रकारचे प्रश्न, गुंतागुंत व अडचणीही होत्या, त्याबाबत वारंवार कार्यक्षेत्रे मुद्दे अपील न्यायालये, उच्च न्यायालये. उच्चतम न्यायालयामार्फत गेले. त्या सर्वांचा विचार करून विधिमंडळाने मूळ कलमात वेळोवेळी सुधारणा केल्या आहे.

२. क-९१ मधील संस्थेची घटना, निवडणूका :-

सर्वसाधारण सभा, व्यवस्था यांचेशी संबंधित विवाद या शब्दयोजनेबद्दलही फारसा वाद नाही. मात्र “संस्थेच्या व्यवसायाशी संबंधित” म्हणजे नेमके कोणत्या बाबींना म्हणता येईल हा अद्यापही चर्चेचा विषय कायम आहे.

३. याखाली सहकारी अधिनियम क-९१ :-

क-९१ प्रमाणे प्रस्थापित न्यायालयांनी जे महत्वाचे निर्णय वेळोवेळी दिले. त्यापैकी काही प्रमुख व महत्वाचे निर्णय तसेच त्यासंबंधातील मुंबई उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय यांचेही काही निर्णय दिले आहेत. फक्त मुंबई उच्च न्यायालयाचेच निर्णय देण्यामागे व देशातील इतर उच्च न्यायालयाचे निर्णय येथे न देण्यामागे दोन हेतू आहेत. एक म्हणजे प्रत्येक प्रांतातील सहकारी कायद्यात काही ना काही वेगळेपणा असतो. त्यामुळे तो बारकावा न पाहताच न्यायनिर्णयाची चिकित्सा व्यर्थ असते, शिवाय या ग्रंथांच्या मर्यादित, डायजेस्ट प्रमाणे समग्र न्यायनिर्णय देणे अशक्य आहे. दोन्हींचा विचार करून मर्यादित पण जास्तीत जास्त उपयुक्त असे न्यायनिर्णय याखाली दिले आहे.

४. संस्थेच्या व्यवसायाशी संबंधित :-

यासंबंधी सर्वोच्च न्यायालयाने श्रीमती कृष्णा राजपाल भाटिया वि. कु. लीला अडवाणी या कामात तपशीलवार चर्चा केली आहे. ‘व्यवसाय’ हा शब्द मर्यादित अर्थाने वापरला असून त्याचा अर्थ प्रत्यक्ष व्यापार किंवा व्यवसाय किंवा तत्सम व्यापारी गतिविधी, जी करण्याचा संस्थेला कायदा, कानून व पोटनियमाप्रमाणे अधिकार आहे.

□ सहकारी न्यायालयाची रचना :-

१. राज्य शासनास, शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे कलम-९१ किंवा कलम-१०५ किंवा या अधिनियमाचे इतर उपबंध या अन्वये सहकारी न्यायालयाकडे सोपविण्यात आलेल्या विवादांच्या अभिनिर्णयासाठी एक किंवा अधिक सहकारी न्यायालयाची रचना करता येईल.
२. सहकारी न्यायालय हे राज्य शासनाने नियुक्त केलेल्या, विहीत करण्यात येतील अशा अर्हता असलेल्या एक सदस्याचे मिळून होईल.
३. सहकारी न्यायालयास संपूर्ण राज्यभर किंवा पोटकलम (१) खालील अधिसूचनेमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा त्याच्या कोणत्याही भागावर अधिकाराकरिता असेल.
४. महाराष्ट्र सहकारी संस्था (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी निबंधकापुढील किंवा या अधिनियमानुसार किंवा नियमानुसार निबंधकाचे

अधिकार प्रदान केले आहेत, अशा व्यक्ती पुढील किंवा निबंधकाकडून नियुक्त करण्यात आलेल्या कोणत्याही नामनिर्देशित व्यक्तीपुढे किंवा नामनिर्देशन व्यक्तीच्या मंडळापुढे असलेले सर्व विवाद आणि इतर कामकाज हे सामान्य किंवा विशेष आदेशाद्वारे त्याबाबतीत त्याने विनिर्दिष्ट केलेले असते.

५. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९८२ याच्या प्रारंभाच्या काळापूर्वी निबंधकापुढे करण्यात आले आहे. सहकारी संस्थेचे सर्व नियम निबंधकांच्या अधिकार मंडळाकडे सोपविले जाते.

□ सहकारी न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध दाद मागण्यासाठी अपिलेट न्यायालय :-

अपिलेट न्यायालये निर्माण होण्यापूर्वी दाद मागण्यासाठी राज्य सहकारी न्यायाधिकरण म्हणजे स्टेट को-ऑपरेटिव्ह ट्रॅब्युनल अस्तित्वात होते आणि निबंधकांचा प्रतिनिधी किंवा ऑफीसर ऑन स्पेशल ड्युटी यांच्या निर्णयाविरुद्ध या न्यायाधिकरणाकडे दाद मागता येत असे.

सहकार न्यायालयांच्या निर्मितीनंतर ट्रॅब्युनल्सचे नाव बदलून 'महाराष्ट्र राज्य सहकारी अपिलेट न्यायालये' असे करण्यात आले.

Maharashtra State Co-operative Appellate Court (Rule, 149) महाराष्ट्र राज्य सहकारी अपिलेट न्यायालयाचे मुख्यालय मुंबईमध्ये असले तरी राज्यभरातील सर्व लोकांना सहकारी न्यायालयांच्या निकालांविरुद्ध मुंबईत धाव घेणे शक्य नसल्याने राज्यात चार ठिकाणी न्यायालय पीठासने (बेंचिस) निर्माण करण्यात आली आहेत.

अपिलेट न्यायालय पीठासने व कार्यक्षेत्र

अ.क्र.	पीठासन	कार्यक्षेत्र
१.	मुंबई	कोकण व नागरीक विभागातील जिल्हे
२.	पुणे	पुणे विभागातील जिल्हे
३.	औरंगाबाद	औरंगाबाद विभागातील (मराठवाडा) जिल्हे
४.	नागपूर	नागपूर व अमरावती विभागातील जिल्हे (विदर्भ)

□ अपिलेट न्यायालयाची रचना :-

महाराष्ट्र राज्य अपिलेट न्यायालयात एक अध्यक्ष तर चार सदस्य अशी रचना आहे. या सभासदांची संस्था व कालावधी राज्यशासनाकडून निश्चित करण्यात येतो.

कलम १४९(२) अपिलेट न्यायालयाचे अधिकार अध्यक्ष किंवा सभासद एकट्याने किंवा एकत्रितपणे वापरले जावू शकतात. ज्यावेळी एखाद्या अपिलाची सुनावणी विषम सदस्य संख्या असणाऱ्या पीठासनासमोर होते, तेव्हा बहुमताचा निर्णय मान्य केला जातो.

कलम १४९(६) ज्यांच्यासमोर सुनावणी झाली, अशा सदस्यांची संख्या सम असेल तर अध्यक्षांचा निर्णय ग्राह्य मानला जातो. पीठासनावर दोन किंवा त्याहून अधिक सदस्यांची नेमणूक होऊ शकते.

□ अपिलेट न्यायालयाचे अधिकार (कलम १४९)

१. सहकार न्यायालयांच्या आदेशाचा पुनर्विचार करण्याचा अधिकार कलम १५० नुसार अपिलेट न्यायालयात आहे.
२. सहकारी अपिलेट न्यायालयास दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार कलम-१५१ नुसार मिळालेले आहे.
३. राज्य शासनाच्या पूर्वसंमतीने न्यायालयाच्या कामकाजासाठी नियम तयार करून शासकीय राजपत्रात (Govt. Gazette) प्रकाशित करणे.
४. उच्च न्यायालयाने सहकारी संस्थांच्या बाबतीत दिलेले आदेश/निर्णय सहकारी न्यायालये व अपिलेट न्यायालयावर बंधनकारक असतात.
५. दाव्याची सुनावणी योग्य पद्धतीने झाली असे वाटल्यास अपिलेट न्यायालय दावा फेरसुनावणीसाठी सहकार न्यायालयाकडे पाठवू शकते.
६. गरजेनुसार अपिलेट न्यायालय एखादा लवाद दावा एका सहकार न्यायालयाकडून काढून घेऊन अन्य सहकारी न्यायालयाकडे हस्तांतरित करू शकते.
७. अपिलाच्या निर्णयापूर्वी मध्यंतरीस आदेश काढणे.
८. अपिलाच्या संदर्भात आवश्यक त्या कागदपत्रांची मागणी करणे.
९. गरजेनुसार अपिलेट न्यायालय एखादा लवाद दावा एका सहकार न्यायालयाकडून काढून घेऊन अन्य सहकारी न्यायालयाकडे हस्तांतरित करू शकते.

३.२.३ सहकारी निबंधकाची भूमिका (Role of Co-operative Registrar)

सहकारी संस्थांमधील सर्वोच्च अधिकार म्हणून निबंधकास ओळखले जाते. निबंधकाच्या मदतीस अप्पर निबंधक, सहनिबंधक, उपनिबंधक व दुय्यम निबंधक असे कार्यक्षेत्र व स्तर यानुसार विविध पदे सहकारी प्रशासनात निर्माण केली आहेत. निबंधक म्हणजे सहकारी खात्यातील एक

प्रशासनीय अधिकार होय. निबंधक हा सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे, संस्थांवर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, मार्गदर्शन करणे या प्रकारची महत्त्वाची कामे करतो. निबंधकास नोंदणी अधिकारी या नावानेही ओळखले जाते. मात्र सहकारी संस्थांच्या नोंदणीबरोबरच इतर अनेक महत्त्वाची कार्ये निबंधकास करावी लागत असल्याने त्याच्या कार्याची व्याप्ती व्यापक आहे.

□ निबंधकाची भूमिका (Role of Registrar)

निबंधक हा सहकारी चळवळीचा जन्मदाता, पालनकर्ता आणि विनाश करणारा अशी विविध भूमिका पार पाडतो. निबंधकाला सहकारी संस्थेचा ब्रह्मा, विष्णू, महेश असेही म्हटले जाते. शंभर वर्षे पूर्ण करणाऱ्या सहकारी चळवळीपुढे गेल्या दोन दशकांत नवीन आव्हाने उभी राहिली आहेत. त्यातूनच सहकारी चळवळ कशा पध्दतीने नवीन प्रकारे उभी राहिल आणि प्रभावी कशी बनेल यादृष्टीने निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. निबंधकास सहकारी संस्थांबाबतीत पार पाडावी लागणारी भूमिका आणि कराव्या लागणाऱ्या कार्यांचा विचार खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. सर्वांगीण विकास करणे :-

देशातील सहकारी संस्थांना जन्म देण्याच्या कार्यात निबंधकास जन्मदाता म्हणून भूमिका पार पाडावी लागते. त्यामुळे सहकारी संस्थांचा सर्वांगीण विकास घडून यावा यादृष्टीने सतत प्रयत्न करावे लागतात. सहकारी संस्थांची कामे व्यवस्थित चालवित, सहकारी संस्था प्रवर्तक आणि कार्यकर्त्यांनी आपल्या जबाबदाऱ्या व्यवस्थित पाडाव्यात आणि संस्थेचा सतत विकास व्हावा यासाठी प्रयत्नशील राहावे लागते. त्यासाठी निबंधकाची जबाबदारी आणि कर्तव्याची भावना जागृत करावी लागते.

२. सहकारी संस्थांचा पालक :-

सहकारी संस्थेचा निबंधक हा पालक म्हणून भूमिका बजावतो. पालक आपल्या मुलांचे पालनपोषण जसे करतो, त्याप्रकारे निबंधक हा सहकारी संस्थांचे संगोपन करीत असतो. संस्थांना पुरेसे भांडवल मिळेल, नित्यांच्या व्यवस्थापनाची कार्ये योग्यप्रकारे पार पाडली जातील, भांडवलाचा योग्य वापर होईल, भ्रष्टाचार आणि अफरातफर इत्यादी प्रवृत्तींना संस्थेत स्थान मिळणार नाही आणि सभासद, ग्राहक वर्ग आणि समाजाचे हित साधले जाईल आणि त्यातूनच संस्था मजबूत होईल यासाठी प्रयत्न करावे लागतात.

३. अधिकारी वर्गाला मार्गदर्शन :-

सहकारी संस्थांचे संस्थापक, प्रवर्तक, संचालक आणि अधिकारी वर्गाला सर्व बाबतीत वेळोवेळी पुरेसे मार्गदर्शन करण्यात निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. संस्था चालविणे, कार्यपध्दती

व्यवहार, हिशेब लेखन, प्रशासन, सामाजिक जबाबदारीची पूर्तता, शासनाबाबत जबाबदारी पार पाडणे इ. बाबतीत योग्य मार्गदर्शन केले जाते. सहकारी संस्था सुदृढ पायावर उभ्या राहण्यात आणि त्यांच्याकडून चांगले कार्य करावी लागतात.

४. सहकारी तत्त्वांचा वापर :-

सहकाराची तत्त्वे ही सहकाराची शक्ती आणि प्रेरणा असते, त्याद्वारे सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन होते. ही तत्त्वे सहकारी संस्थांच्या कामकाजात लागू करावी लागतात. त्यातून संस्थेचा कारभार सुलभ होण्यासाठी ताकद मिळते. सहकारात एकत्र आलेले दुर्बल घटक आणि अन्य लोकांना आपल्या पायावर उभे राहणे आवश्यक आहे. समाजातील गरीब, श्रीमंत, वंश, जात, धर्म, पंथ इ. बाबतची मते आणि विचार विसरून एकत्रितपणे आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी लढण्याची प्रेरणा सहकारी तत्त्वामध्ये असते. त्यामुळे सहकारी तत्त्वाची जपवणूक करण्यासाठी निबंधकास काळजी घेणे आवश्यक आहे.

५. सहकारी संस्थांचा गुणात्मक विकास :-

सहकारी संस्थांचा गुणात्मक विकास होण्याच्यादृष्टीने निबंधकाला लक्ष द्यावे लागते. त्यासाठी संस्थेला अर्थक्षमता लाभेल, काटकसरीने व्यवहार करणे, उत्पादन खर्च कमी करणे, व्यवहार प्रामाणिकपणे चालविणे, संस्थांच्या कार्याचा सतत विस्तार होईल व समाजाला अधिकाधिक लाभ मिळू शकतील यासाठी सतत प्रयत्नशील राहावे लागते. सहकारी संस्थांची सेवा सर्वानाच मिळाली पाहिजे व सभासद आणि जनतेचा सहकारावरील विश्वास दृढ होईल यासाठी निबंधकाने सतत प्रयत्नशील राहावे लागते.

६. बेकायदेशीर व्यवहाराला आळा घालणे :-

सहकारात प्रवेश करणाऱ्या सभासद किंवा व्यक्ती स्वार्थाचा विचार करीत असतात. संस्थेचे व्यवहार बेकायदेशीरपणे चालविणे, भ्रष्टाचार, रकमेचा अपहार, मालाचा अपहार, हितसंबंधांना कर्जे देणे, यासारख्या प्रवृत्तीमुळे सभासद आणि समाजाचे हित जोपासले जात नाही. सहकारी कायद्याने निबंधकास व्यापक अधिकार दिले असून त्याच्या वापराद्वारे निबंधकाने वरील बेकायदेशीर व्यवहाराला पायबंद घालतो. निबंधक या सर्व बाबींवर नियंत्रण ठेवण्याच्यादृष्टीने योग्य प्रकारे मार्गदर्शनपर भूमिका स्वीकारतो.

७. समस्या व उणिवा दूर करणे :-

सहकारी संस्थांच्या कार्यात व्यवस्थापन, हिशेब, भांडवल व्यवहार, सभासदांचे हितरक्षण इ.बाबत काही समस्या व उणिवा जाणवतात. सहकारी संस्थेच्या नियमित व्यवहारात अकार्यक्षमता, उत्पादन खर्चात वाढ, हिशेबात अनियमितपणा, अप्रशिक्षित कर्मचारी, व्यवहाराचा अभाव, अयोग्य

भांडवल गुंतवणूक, खरेदी-विक्रीची समस्या इ. उणिवा व समस्या दूर करण्यात निबंधकाची भूमिका महत्वाची असते.

८. शिक्षण व प्रशिक्षण :-

सहकारी संस्थांचा विकास आणि त्याच्याद्वारे सभासदांचा आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य करणे आवश्यक आहे. संबंधित संस्था असणारे घटक म्हणजे सभासद, संचालक, कर्मचारी वर्ग, कार्यकर्ते यांच्या कार्यावर समाजाचा सहकारी संस्थेच्या विकासाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन अवलंबून असतो. सर्व घटकात जबाबदारीची भावना वाढावी, सहकारी तत्वावरील निष्ठा दृढ व्हावी, सहकारी संस्थेच्या हिताबाबत जागृत असावे इ. दृष्टीकोनातून सर्व घटकांना आवश्यक शिक्षण आणि प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

९. ब्रह्मा, विष्णू व महेश म्हणून कार्य करणे :-

निबंधक हा सहकारी चळवळीचा ब्रह्मा म्हणजे सहकारी संस्थांना जन्म देणे, विष्णू म्हणजे सहकारी संस्थांचे सर्वार्थाने पोषण करणे आणि महेश म्हणजे गैरमार्गाने व्यवहार करणाऱ्या संस्था बद किंवा पुनर्वसन करणे. सहकारी चळवळीत कार्य करणाऱ्या संस्थांना सुदृढता प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टीने निबंधकाची भूमिका महत्वाची ठरते. सहकारी चळवळीत शासन, बँका, कायदा व सहकारी परिषदा यातून सहकारी क्षेत्राबाबत योग्य भूमिका बजावणे आवश्यक आहे.

१०. निबंधकाचे अधिकार :-

सहकारी खात्याच्या रचनेत निबंधकाला फार महत्त्व आहे. निबंधकाला सहकारी संस्थांविषयक आणि नियंत्रणविषयक अनेक कार्ये करावी लागतात. अर्थात अशी कार्ये करण्यासाठी निबंधकाला काही अधिकार देणे आवश्यक ठरते. योग्य अधिकार दिले गेले नाहीत तर निबंधकाला आपली कार्ये पार पाडता येणार नाहीत. यासाठी निबंधकाला पुढील विविध अधिकार देण्यात आले आहेत.

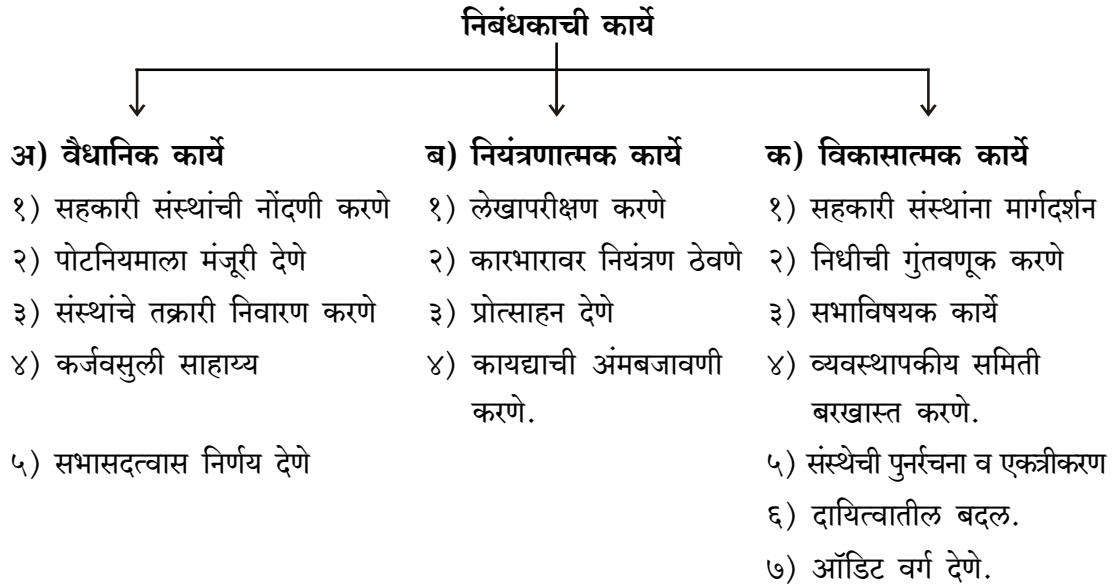

५) संस्थांचे विलिनीकरण	५) व्यवस्थापकीय समिती रद्द करणे
६) सर्वसाधारण सभेची मुदत	६) मालमता व दफ्तर ताब्यात घेणे
७) सभासदत्व	७) नुकसानभरपाईचा अधिकार
८) नोंदणी रद्द करणे	८) वाद प्रकरणी निर्णय घेणे
	९) संस्थेचे विसर्जन करणे
	१०) ऑडिट वर्ग देणे

अशा प्रकारे सहकारी कायद्याचा सर्वेसर्वा, सामाजिक दृष्टीकोन, दारिद्र्यनिर्मूलन, जातीय सलोखा, बंधुभाव विकास, लोकशाहीची जपणूक व तत्त्वांचा पुरस्कार इ. अनेक दृष्टीने निबंधकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

□ निबंधकाची कार्ये (Functions of Co-operative Registrar)

निबंधकाला प्रामुख्याने तीन प्रकारची कार्ये करावी लागतात. १) वैधानिक कार्ये, २) नियंत्रणात्मक कार्ये आणि ३) विकासात्मक कार्ये. या तीन कार्यांची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

अ) वैधानिक कार्ये :-

१) सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे :-

सहकारी कायद्यानुसार सहकारी संस्थेची नोंदणी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी लागणारी कागदपत्रे उदा. नोंदणी विहित नमुना, 'अ' पोटनियमाच्या ४ प्रती ना हरकत दाखला, बँक, शिल्लकी

प्रमाणपत्र इ. निबंधकाकडे सादर करावे लागतात. निबंधक या सर्व कागदपत्रांची तपासणी करून सर्व बाबींची पूर्तता होत असल्यास सहकारी संस्थेची नोंदणी करतो व त्याबाबतचे प्रमाणपत्र सहकारी संस्थेस दिले जाते.

२) पोटनियमाला मंजूरी देणे :-

सहकारी संस्थेची नोंदणी करताना पोटनियमांच्या चार प्रती जोडलेल्या असाव्यात. संस्थेने केलेले पोटनियम कायदेशीर व परिपूर्ण आहेत की नाही याचा अभ्यास निबंधक करून पोटनियमास मान्यता दिली जाते. तसेच सहकारी संस्था जेव्हा प्रत्यक्ष कामास सुरुवात करणार आहे तेव्हा काही अडचणी निर्माण होत असतील किंवा सभासदांच्या व संस्थेच्या सोयीसाठी पोटनियमात दुरुस्ती करतात. ही दुरुस्तीसुद्धा निबंधकाच्या मंजूरीने करता येते. निबंधक सहकारी संस्थेच्या पोटनियमातील दुरुस्तीची मागणी, त्याची गरज तसेच कायद्यातील तरतूद या सर्व बाबींची पडताळणी करून पोटनियमातील दुरुस्तीला मंजूरी दिली जाते.

३) संस्थांचे तक्रारी निवारण करणे :-

सहकारी संस्थेचे सभासद, संचालक मंडळ, कर्मचारी वर्ग किंवा इतर बाह्य घटकामध्ये विविध कारणांवरून अनेकवेळा संघर्ष निर्माण होतो, हे वाद सोडविण्याचे काम निबंधकास करावे लागते. निबंधक हे दोन्ही बाजूंचे म्हणजे विचार करून त्यावर तोडगा काढण्याचा प्रयत्न करतात.

४) कर्जवसुली साहाय्य :-

सहकारी संस्थांनी सभासदांच्या विविध कारणांसाठी दिलेल्या कर्जाची वसुली नियमितपणे होत नाही. काही सभासद कर्ज फेडण्यास टाळाटाळ करीत असतात. अशावेळी या संस्था आर्थिक संकटात येतात. तसेच ठेवीदारांची ठेवी परत देण्यातही त्या अपयशी ठरतात. अशावेळी निबंधक सहकारी खात्यामार्फत वसुली अधिकाऱ्यांची नेमणूक करून सहकारी संस्थांच्या कर्ज वसुलीस मदत करतात.

५) सभासदत्वास निर्णय देणे :-

सहकारी संस्थेच्या निबंधकाचे हे एक महत्वाचे कार्य आहे, ते म्हणजे सभासदत्वाबाबतचा निर्णय घेणे होय. सहकारी चळवळीचे एक महत्वाचे तत्त्व म्हणजे 'खुले सभासदत्व' होय. संस्थेचे नियम व अटींची पूर्तता करण्याच्या कोणत्याही व्यक्तीस सहकारी संस्थेचे सभासद होता येते. मात्र काहीवेळा सहकारी संस्था हेतू पुरस्सर एखाद्या व्यक्तीस सभासदत्व नाकारतात. अशावेळी जर त्या व्यक्तीने सहकारी संस्थेविरुद्ध निबंधकाकडे तक्रार केल्यास, निबंधक त्या तक्रारीचा कायदेशीर अभ्यास करून अंतिम निर्णय देतो.

ब) नियंत्रणात्मक कार्य :-

१) लेखापरीक्षण करणे :-

सहकारी संस्थेचा निबंधक हा लेखापरीक्षणाचे काम करतो. अर्थात हे कार्य तो ऑडिटरकडून करून घेतो. संस्थेचे हिशेब वार्षिक किंवा विशिष्ट मुदतीनंतर तपासण्याचे कार्य निबंधकाला करावे लागते. सहकारी संस्थेचा जमा-खर्च, हिशेब पुस्तके, बँक पासबुक, मालमत्ता आदी बाबी तपासल्या जातात. निबंधकाला संस्थेच्या हिशेबात काही नियमबाह्य बाबी आढळून आल्यास त्या समस्या दूर करण्याची तो सूचना देतो, त्यासाठी ठराविक मुदतीत विशिष्ट उपाय योजण्याबाबत तो सांगतो.

२) कारभारावर नियंत्रण ठेवणे :-

सहकारी संस्थेच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य निबंधक करीत असतो. निबंधक हा सहकारी संस्थांमार्फत कायद्याचे योग्य पालन होत आहे किंवा नाही हे पाहतो. संस्थेमार्फत सभासदांचे हितसंवर्धन होत आहे आणि संस्थेचा कारभार उद्दिष्टपूर्तीसाठीच चालविला जात आहे याकडे तो लक्ष ठेवतो. तसेच सहकारी संस्था निधी व राखीव निधीचा योग्य वापर करीत आहे किंवा नाही हे तो पाहतो. थोडक्यात, निबंधक त्याला मिळालेल्या विविध अधिकारांचा वापर करून सहकारी संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्याचे काम करतो.

३) प्रोत्साहन देणे :-

सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य निबंधक करतो. निबंधक हा सहकारी चळवळीच्या विकासाला चालना देतो. सहकारी संस्थेच्या स्थापनेपासून तो त्यांच्या यशस्वी वाटचालीपर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर निबंधक त्यांना सहकार्य करीत असतो. तो सहकारी संस्थांच्या उभारणीस साहाय्य करतो. त्यांना वित्तीय व तांत्रिक मार्गदर्शन करतो. सभासदांना सहकारविषयक शिक्षण देऊन त्याद्वारे तो जबाबदार नेतृत्व निर्माण होण्यास साहाय्य करतो. सहकारी चळवळीच्या एकंदर जडणघडणीत निबंधकाचे कार्य फार महत्त्वाचे असते. म्हणून त्याला सहकारी संस्थांचा मित्र, तत्त्ववेत्ता आणि मार्गदर्शक असे संबोधले जाते.

४) कायद्याची अंमबजावणी करणे :-

सहकारी संस्थेच्या निबंधकांनी नोंदणी करून मंजूरी दिलेल्या सहकारी कायदा १९६० नुसार कार्य करीत असतात. कार्यक्षेत्रातील सहकारी संस्था सहकारी कायद्याचे पालन योग्य रितीने करतात का? यावर निबंधक नियंत्रण ठेवतात. जर एखादी संस्था सहकार कायद्यानुसार कामकाज करीत नसेल किंवा सहकार कायद्याचा भंग करीत असेल तर त्या संस्थेवर दंडात्मक कारवाई करण्याचा अधिकार निबंधकास असतो.

क) विकासात्मक कार्ये :-

१) सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन :-

निबंधक हा सहकारी संस्थांची नोंदणी व मार्गदर्शन करण्याचे काम करतो. नोंदणीसाठी कोणत्या कायदेशीर तरतूदी आहेत आणि कोणत्या बाबींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे, याविषयी निबंधक नियोजित संस्थेच्या सभासदांना मार्गदर्शन करतो.

२) निधीची गुंतवणूक करणे :-

सरकारी संस्थांना दरवर्षी नफ्याच्या विशिष्ट भाग राखीव निधीच्या स्वरूपात ठेवावा लागतो. सहकारी संस्थेला राखीव निधीच्या गुंतवणूकीकरिता निबंधक मान्यता देतो. तसेच संस्थेच्या भांडवलापेक्षा राखीव निधी जास्त झाल्यास तो निधी व्यवसायाकरिता वापरण्यास निबंधक परवानगी देतो.

३) सभाविषयक कार्ये :-

सहकारी संस्थांच्या सभा वेळेत झाल्यास पुढील सभांची मुदत वाढविणे इत्यादी कार्ये निबंधकाला करावी लागतात. तसेच गरज वाटल्यास विशेष सर्वसाधारण सभा बोलविण्याचे कार्यही निबंधकाला करावे लागते.

४) व्यवस्थापकीय समिती बरखास्त करणे :-

सहकारी संस्थेची व्यवस्थापन समिती संस्थेचे कामकाज पाहत असते. जर ती समिती कामकाज योग्यरित्या चालवत नसेल किंवा कायद्याचे योग्य पालन होत नसेल तर संबंधित व्यवस्थापन समिती बरखास्त करण्याचे कार्य निबंधकाला करावे लागते.

५) संस्थेची पुनर्रचना व एकत्रीकरण :-

एकाच गावात एकाच प्रकारच्या अनेक सहकारी संस्था काम करीत असतील तर सभासद व संपूर्ण समाजाच्या हितासाठी अशा संस्थांचे एकत्रीकरण करण्याच्या सूचना देणे व त्यास मान्यता देण्याचे कार्य निबंधक करतो. तसेच सहकारी संस्था अकार्यक्षम व बिगर अर्थक्षम असतील तर त्यांच्या एकत्रीकरणाद्वारे सदृढ संस्था निर्माण करण्याचे कार्य निबंधकाला करावे लागते. याशिवाय सहकारी संस्थेच्या पुनर्रचनेला मान्यता देणे व पुनर्रचनेसाठी उपाय सुचविणे ही कार्येसुद्धा निबंधकाला पार पाडावी लागतात.

६) दायित्वातील बदल :-

सहकारी संस्थेचे दायित्व हे फार मर्यादित असते. अमर्यादित संस्थेच्या नोंदणीच्या वेळेस निश्चित झालेले असते, नंतर संस्थेच्या दायित्वात बदल करावयाचा असल्यास आवश्यकतेनुसार तो करण्याचे कार्य निबंधकाला पार पाडावे लागते.

७) ऑडिट वर्ग देणे :-

सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण झाल्यानंतर त्यांच्या गुणवत्तेनुसार अ, ब, क आणि ड यापैकी एक वर्ग देण्याचे कार्य निबंधक करतो. संस्थेची संपत्तीची स्थिती, कर्जे, येणी व देणी, भाग भांडवल, भागरोखे, इतर व्यवहार इत्यादी गुणांच्या आधारे ऑडिट वर्ग दिला जातो.

थोडक्यात, निबंधक हा सहकारी संस्थेचा वैधानिक, नियंत्रणात्मक व विकासात्मक कार्ये पार पाडीत असतो. निबंधकाच्या भूमिकेवर व विविध कार्यावरच सहकारी चळवळींचा विकास अवलंबून असते.

३.२.४ जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम (Effects of Globalization on Co-operative Movement)

भारतामध्ये जुलै-१९९१ पासून सरकारने नवीन आर्थिक धोरणाची सुरुवात केली, त्यानुसार उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या नव्या संकल्पनांचा अवलंब करण्यात आला. त्यामुळे देशात मुक्त अर्थव्यवस्थेची प्रक्रिया सुरू झाली. मुक्त अर्थव्यवस्थेचे किंवा जागतिकीकरणाचे अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रावर परिणाम होत आहेत. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या निर्हस्तक्षेप धोरणामध्ये या विचाराची मुळे दिसून आली. सरकारने अर्थव्यवस्थेत अडथळा आणू नये. बाजारयंत्रणेनुसार अर्थव्यवस्था चालविण्यात यावी, बाजारयंत्रणा किंवा किंमत यंत्रणा अर्थव्यवस्थेतील सर्व प्रकारच्या समस्या सोडवू शकतात, असे मत सनातनवादी शास्त्रज्ञांनी मांडले होते. याच विचारांचा आधार घेऊन जगातील बहुतेक देशांमध्ये जागतिकीकरणाचे तत्त्व स्विकारण्यात आले आहे. प्रस्तुत घटकामध्ये जागतिकीकरणाचे भारतीय सहकारी चळवळीवरील परिणाम, जागतिकीकरण व भारतीय अर्थव्यवस्था व जागतिकीकरण व सहकारी चळवळी यांचा अभ्यास करणार आहोत.

□ जागतिकीकरणाचा अर्थ (Meaning of Globalization) :-

१. हेराड, टायेल आणि रॉबर्ट :-

“जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एक काल्पनिक विश्व अर्थव्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण दर्शविणारी संकल्पना आहे.”

२. एडवर्ड हार्मन :-

“जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने, भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे.”

३. कॉक्स आणि कॉटन :-

“जागतिक भांडवलशाहीमधून निर्माण झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था यांचा प्रभाव असणारी, आंतरराष्ट्रीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्रीय भूमिका मर्यादित करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

४. श्री. सी. टी. कुरियन :-

“जागतिकीकरण म्हणजे विविध प्रकारच्या अर्थव्यवस्थांचा समूह होय. एकमेकांच्या व्यवहारातून आणि राष्ट्रांची व्यक्तिगत उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या प्रक्रियेतून आस्तित्वात येणाऱ्या अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्था असे म्हणतात.”

५. जागतिक बँक :-

“जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.”

□ जागतिकीकरण म्हणजे काय?

१. ज्या ठिकाणी स्वस्त आणि रास्त कच्चा माल आणि इतर स्रोत उपलब्ध असतील, अशा जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेणे.
२. जगातील कोणत्याही कोपऱ्यापर्यंत वस्तू आणि सेवा पुरविते, संपूर्ण जग हीच बाजारपेठ असणे.
३. देशाच्या बृहतलक्षी घटकांपैकी परकीय क्षेत्र हे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र असणे.

□ जागतिकीकरण व सहकारी चळवळ :-

भारतात १९०४ मध्ये सहकारी चळवळ खऱ्या अर्थाने सुरू झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीश सरकारने सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी फार प्रयत्न केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने या चळवळीचा नियोजनबद्ध विकास घडवून आणला. सहकारी पतपुरवठा संस्था, सहकारी प्रक्रिया संस्था, सहकारी गृहनिर्माण संस्था, सहकारी खरेदी-विक्री संस्था, ग्राहक सहकारी संस्था इत्यादीची

वाढ झाली आहे. आज सहकारी चळवळ देशाच्या ग्रामीण भागात पोहोचली आहे. शेती, उद्योग, बँका, व्यापार या क्षेत्रात ही चळवळ काम करते. सरकारच्या आर्थिक मदतीमुळे या चळवळीच्या विकासाचा वेग वाढला आहे. सरकारने अवलंब केलेली समाजवादी समाजरचनेचे उद्दिष्टे साध्य करण्यात सहकाराने महत्वाची भूमिका साकारली. भांडवलशाही व समाजवादी संघटना यामध्ये योग्य प्रकारे समन्वय साधण्याची जबाबदारी सहकारी संस्थेनी पार पाडली. सहकारी चळवळीच्या विकासांमुळे समाजातील गरीब व दुर्बल घटकांना फार मदत झाली. सहकारी उद्योग व प्रक्रिया संस्थांमुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली. सहकारामुळे आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत झाली.

सन १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर त्याचे विविध क्षेत्रांवर परिणाम दिसून आले. सहकारी क्षेत्रावर सुद्धा त्याचा खूप प्रभाव पडला. जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत सहकारी संस्था टिकून राहिल किंवा नाही अशी शंका व्यक्त होत होती. जागतिकीकरणात भांडवलशाही व स्पर्धा याला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. सहकारात परस्पर सहकार्याला जास्त महत्त्व दिले जाते. जागतिकीकरणास नफा प्रेरित व्यवस्था अपेक्षित असते. सहकारात नफ्याऐवजी सभासदांचे कल्याण महत्वाचे मानले जाते. जागतिकीकरणामुळे भांडवलदारवर्गाचे वर्चस्व निर्माण होण्याचा धोका असतो. मूठभर उद्योगाची मक्तेदारी निर्माण होऊ शकते. समाजातील श्रीमंत व्यक्तींच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी साधनसामग्री वापरली जाण्याची भीती असते. भांडवलदार वर्गाला किंवा गुंतवणूकदारांना ग्रामीण विकासात महत्त्व नसल्याने ग्रामीण विकासाकडे दुर्लक्ष होते.

थोडक्यात सहकाराची जागतिकीकरणाशी तुलना केल्यास हे चित्र वेगळ्या स्वरूपाचे दिसेल. हे जरी खरे असले तरी भविष्य काळात सहकारी चळवळीला जागतिकीकरणाच्या लाटेत टिकून राहावयाचे झाल्यास आपल्या कार्यक्षमतेत व स्पर्धा शक्तीत वाढ करणे गरजेचे आहे.

□ परिणाम :-

जागतिकीकरण आणि सहकारी चळवळ यांच्यातील संबंधाची चर्चा आपण केली. जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवर कोणते परिणाम होणार आहेत ते खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. व्यावसायिक कार्यक्षमतेत वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे विकसित देशांतील प्रगत कंपन्या मोठ्या प्रमाणात भारतामध्ये आल्या आहेत. या कंपन्यांकडे प्रचंड भागभांडवल आहे. या कंपन्या उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन घेतात. त्यामुळे सहकार क्षेत्राला जास्त प्रमाणात स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे. उत्पादन व उत्पादनविषयक तंत्रज्ञान यामध्ये आधुनिकता आणली जाते. सहकारी संस्थांना महाकाय कंपन्यांशी तीव्र स्पर्धा करावी लागत आहे. अशावेळी सहकारी चळवळीतील सर्वानाच आपली कार्यक्षमता वाढविली पाहिजे.

२. बाजारपेठांचा विस्तार :-

जागतिकीकरणामुळे प्रगत देशांतील बहुराष्ट्रीय कंपन्या मोठ्या प्रमाणात भारतात आल्या आहेत. त्या कंपन्या नवनवीन वस्तूंमध्ये बदल व उत्पादन गुणवत्तेत वाढ करतात. अशावेळी भारतीय सहकारी संस्थांनी बाजारात टिकून राहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी जुन्या तंत्रज्ञानाचा वापर न करता मर्यादित पध्दतीने उत्पादन घेऊन नवीन बाजारपेठेत प्रवेश करणे आवश्यक आहे.

३. विदेशी गुंतवणूकीत वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे विदेशी भागभांडवल मोठ्या प्रमाणात येत आहे. सरकारने विदेशी गुंतवणूकीसाठी अनेक सेवा सवलती दिल्या आहेत. त्यामुळे विदेशी गुंतवणूकीत वाढ होत आहे. अनिवासी भारतीयांकडून मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली जाते. जागतिकीकरणामुळे उद्योगक्षेत्रात भांडवलाला अधिक महत्त्व दिले जाते. यातुलनेत सहकारी संस्थांची भांडवली क्षमता खूप कमी आहे. सहकारात प्रामुख्याने दुर्बल व सामान्य व्यक्तींचा सहभाग असल्याने भांडवल प्रचंड प्रमाणात उभारता येत नाही. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होत आहे.

४. व्यवस्थापकीय कौशल्य :-

जागतिकीरणाचा परिणाम म्हणून बाजारात स्पर्धा होत आहे. स्पर्धेमध्ये यशस्वी होण्यासाठी आधुनिक व्यवस्थापनात कौशल्यांचा वापर केला जातो. उत्तम व्यवस्थापन कौशल्ये, आधुनिक व्यवस्थापनाची तत्त्वे, कार्यक्षम प्रशासनाची तत्त्वे इत्यादींचा वापर वाढत आहे. या तुलनेत सहकारी संस्था समाजाभिमुख असल्याने शास्त्रीय व्यवस्थापनाच्या तत्त्वांचा वापर करण्यावर मर्यादा पडतात. त्यामुळे सहकारी संस्थांना भविष्यात व्यवस्थापकीय कौशल्यात आधुनिकता आणणे गरजेचे आहे.

५. उत्पादन तंत्र :-

जागतिकीकरणात नवनवीन तंत्रज्ञान वापरले जाते. त्यामुळे उत्पादनाचा दर्जा वाढून उत्पादन खर्च कमी येतो. सहकारी संस्था मात्र पारंपारिक उत्पादनतंत्राचा वापर करतात. अल्प भांडवलामुळे त्यांना उच्च तंत्रज्ञानाचा अंगीकार करता येत नाही. तसेच या संस्था श्रमप्रधान तंत्राचा वापर करतात. जुन्या व पारंपारिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने उत्पादन घेणाऱ्या सहकारी संस्था बहुराष्ट्रीय कंपन्यांपुढे टिकाव धरू शकत नाहीत. सहकारी संस्थांना तंत्रज्ञानविषयक धोरण बदलावे लागत आहे. बेकारी निर्माण होणार नाही आणि कायक्षमतेत सुद्धा वाढ होईल, अशा प्रकारचे तंत्रज्ञान सहकारी संस्थांना वापरावे लागणार आहे.

६. गुणवत्ता व दर्जा :-

बहुराष्ट्रीय कंपन्या उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करतात. त्यांच्या उत्पादनाची गुणवत्ता व दर्जा उच्च

प्रतीचा असतो. नवीन उत्पादन पद्धतीमुळे त्यांना उत्पादन खर्च कमी येतो. या कंपन्या ग्राहकांना आकर्षित करण्याचे प्रयत्न करतात. बाजारपेठांवर आपले वर्चस्व निर्माण करू पाहत आहेत. याचा परिणाम सहकारी संस्थांना उत्पादनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. अनावश्यक खर्च कमी करणे. साधनसामग्रीचा पूर्ण वापर करणे, व्यवस्थापन सुधारणे यासारखे उपाय करत आहेत.

७. प्रसारमाध्यमाचा अभाव :-

जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणात उलाढाल होत आहे. भारताच्या व्यापाराला भौगोलिक सीमारेषांच्या मर्यादा राहिल्या नाहीत. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या वस्तूंच्या विक्रीसाठी मोठ्या प्रमाणात प्रसारमाध्यमाचा वापर करीत आहे. सहकारी संस्था मात्र जाहिरातीवर फार खर्च करू शकत नाही. त्यामुळे त्यांना बाजारपेठा मिळविणे अडचणीचे जाते. स्पर्धेत टिकून राहणे कठीण जाते.

८. समन्वयाचा अभाव :-

जागतिकीकरणाच्या तत्त्वामुळे मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना अधिक वाव मिळत आहे. अशा कंपन्यांनी अनेक देशांत आपली शाखा सुरू केल्या आहेत. आपली स्पर्धाक्षमता वाढविण्यासाठी अनेक छोट्या कंपन्यांचे विलिनीकरण होत आहे. अशा मोठ्या आकाराच्या कंपनीशी स्पर्धा करण्यासाठी सहकारी संस्थांना एकत्र येण्याची आवश्यकता आहे. एकंदरीत जागतिकीकरणाची सुरुवात झाल्यामुळे सहकारी संस्थांना अंतर्गत संघटन मजबूत करण्याची आवश्यकता भासत आहे.

९. कर सवलती व अनुदाने :-

भारत सरकार सहकारी चळवळीला निरनिराळ्या मार्गांनी कर सवलती व अनुदाने देत असतो. सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलात सहभागी होतात. तसेच त्यांच्या कर्जरोख्यांच्या विक्रीस मदत करते. सरकारच्या सहभागामुळे सहकारी चळवळीला उत्तेजन मिळाले आहे; पण जागतिकीकरणामुळे कर सवलती व अनुदानावर परिणाम झाले आहेत. राजकोषीय तूट कमी करण्यासाठी निरनिराळ्या बाबींवर सरकारी खर्चामध्ये तूट निर्माण होत आहे. अनुदानाचे धोरण टप्प्याटप्प्याने कमी करणार आहे. याचा तोटा सहकारी संस्थांना बसणार आहे. सरकारी मदत मिळणे बंद झाल्यास सहकारी संस्था अडचणीत येण्याची शक्यता आहे. स्वतःची वित्तीय साधने विकसित करावी लागतील. स्वबळावर आर्थिक विकास साधण्यासाठी प्रयत्न करावे लागणार आहेत.

१०. तांत्रिक संशोधनावर भर :-

सहकारी संस्थांना जागतिकीकरणाच्या टप्प्यात शेतमाल प्रक्रिया, पतपुरवठा आणि विपणन

कार्यापुरते आपले लक्ष मर्यादित न ठेवता तांत्रिक संशोधनावर भर देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सहकारी संस्थांत अशा प्रकारचे संशोधन झाल्यास आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांमध्ये सहभागी होता येईल.

वरीलप्रमाणे जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवर परिणाम होत आहेत. जागतिकीकरण हा धोरणात्मक निर्णयाचा भाग असल्याने त्याला टाळता येणे शक्य नाही. सभासदांचे कल्याण व बाजाराभिमुख व्यवहार यांची योग्य सांगड घालावी लागेल. तरच सहकारी संस्थांना भविष्यात स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवू शकेल.

३.३ सारांश

सन १९८८ नंतर मुक्त आयात व निर्यात अभिवृद्धीतील अपयश यामुळे महसुली खात्यावरील तूट सतत वाढत गेली. त्यानुसार भारतात जागतिकीकरण या संकल्पनेचा उदय झाला. जागतिकीकरण ही मार्मिक एकीकरणाची प्रक्रिया आहे. जॉर्ज बुश अमेरिकेचे अध्यक्ष असताना १९९१ साली नव्या जागतिक व्यवस्थेच्या विचारांची मांडणी झाल्याने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा आराखडा डंकल प्रस्तावाद्वारे मांडण्यात आला होता. या प्रस्तावात मांडलेल्या प्रमुख बाबी हाच जागतिकीकरणाचा गाभा आहे. भांडवलांचा मुक्त संचार आणि बाजारपेठांचा विस्तार या दोन प्रमुख बाबी त्यांच्यापुढे होत्या आणि त्यातूनच जागतिकीकरणाचे धोरण पुढे आले.

१९०४ च्या कायदानुसार सहकारी संस्थेचा प्रमुख हा निबंधक आहे. १९१९ पासून सहकार हा विषय राज्यांच्या अखत्यारित गेला आहे. प्रत्येक राज्याने स्वतंत्र कायदे केले आहेत. राज्यातील सहकारी खात्याचा प्रमुख निबंधक असतो. त्यानंतर उपनिबंधक, सहाय्यक निबंधक व कार्यालयीन अधिकक्ष, मुख्य लिपिक, वरिष्ठ लिपिक, कनिष्ठ लिपिक व इतर सेवक अशी असते.

सहकारी न्यायव्यवस्थांमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या वादांची छाननी करून योग्य न्याय देण्यासाठी सहकार खात्याच्या बाहेरील तटस्थ व्यक्तीची नियुक्ती करण्याची प्रथा महाराष्ट्राच्या सहकारी चळवळीत आधीपासून आहे. १९८२ पूर्वी सहकारी संस्था निबंधकांचे प्रतिनिधी किंवा विशेष कर्तव्य अधिकारी वादांबाबत छाननी करून निवाडा करण्याचे काम करीत होते. आता सहकारी न्यायालये हा स्वतंत्र विभाग स्थापन करण्यात आल्याने त्रयस्थाच्या भूमिकेतून न्यायनिवाडा होणे आणि तो कमीतकमी वेळेत होणे शक्य झाले आहे.

सहकारी संस्थेचा निबंधक हा सर्वोच्च अधिकारी असतो. सहकारी संस्थेची नोंदणी करणे, देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, संस्थांना मार्गदर्शन करणे, ऑडिट वर्ग देणे, सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे इत्यादी प्रकारची कार्ये करतो. सहकारी संस्थांचे सर्व व्यवहार करण्याबरोबरच संस्थेचे पोटनियम मंजूर करणे, पोटनियम दुरुस्तीला मान्यता देणे, नोंदणी प्रमाणपत्र देणे, सहकारी संस्थांचा वर्ग ठरविणे,

सभासदाबाबत अंतिम निर्णय घेणे व वादविवादात समन्वय घडवून आणणे यासारख्या महत्वाच्या भूमिका निबंधकास कराव्या लागतात.

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडीची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची भूमिका बजावते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकीकरण करण्याचे कार्य करते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकाराची भूमिका महत्वाची आहे. सहकारी व्यावसायिक कार्यक्षमता, बाजारपेठांचा विस्तार. विदेशी गुंतवणूकीत वाढ, व्यवस्थापकीय कौशल्य, उत्पादन तंत्र, गुणवत्ता व दर्जा अशा अनेक दृष्टीने जागतिकीकरणात सहकाराची भूमिका बदलणे आवश्यक आहे.

३.४ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

□ पुढे दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. पहिला सहकारी पतपुरवठा संस्था कायदा यावर्षी करण्यात आला.
अ) १९१९ ब) १९४७ क) १९०४ ड) १९५१.
२. सरकार विविध सहकारी संस्थांना देते.
अ) कर सवलती ब) सूट क) हमी ड) कर्जरोखे.
३. सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यासाठी व्यक्तीची गरज असते.
अ) दहापेक्षा कमी क) कमीतकमी दहा
ब) दहापेक्षा अधिक ड) यापैकी नाही.
४. महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० च्या कलम मधील तरतुदीनुसार लवाद दावे दाखल होऊ शकतात.
अ) ७७ (अ) ब) ७७ (क) क) ९१ (ए) ड) ९१ (१).
५. सध्या महाराष्ट्रात सहकारी न्यायालये कार्य करतात.
अ) २० ब) २५ क) २४ ड) ३०.
६. सहकारी संस्थांचे आर्थिक वर्ष रोजी संपते.
अ) ३० जून ब) २८ फेब्रुवारी क) ३१ मार्च ड) १ एप्रिल.
७. जागतिकीकरणामुळे बाजारपेठांवर चे वर्चस्व वाढत आहे.
अ) सहकारी संस्था क) बहुराष्ट्रीय कंपन्या
ब) सार्वजनिक संस्था ड) सहकारी संस्थांचे सभासद.

८. भारतात सन मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारण्यात आले.
 अ) १९८२ ब) १९९१ क) १९९५ ड) १९९९.
९. सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे हे निबंधकाचे कार्य आहे.
 अ) नियंत्रणात्मक ब) विकासात्मक क) वैधानिक ड) ऐच्छिक.
१०. हा सहकारी संस्थेची हिशेबपुस्तके तपासू शकतो.
 अ) निबंधक ब) लेखापाल क) आयुक्त ड) यापैकी नाही.
११. सहकारी प्रशासनाचा प्रमुख असतो.
 अ) सहनिबंधक ब) निबंधक क) सुपरवायझर ड) असहकारमंत्री.
१२. सहकारी संस्थांच्या उत्पन्न करात कडून सवलत दिली जाते.
 अ) बँका ब) सरकार क) केंद्र सरकार ड) राज्य सरकार.
१३. सहकारी न्यायालये निर्माण होण्यापूर्वी पध्दती अस्तित्वात होती.
 अ) तह ब) तडजोड क) समेट ड) लवाद.

३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. क) १९०४.
२. अ) कर सवलती.
३. क) कमीतकमी दहा.
४. ड) ११ (१).
५. ब) २५.
६. क) ३१ मार्च.
७. क) बहुराष्ट्रीय कंपनी.
८. ब) १९९१.
९. क) वैधानिक.
१०. ब) लेखापाल.
११. ब) निबंधक.
१२. ब) सरकार.
१३. ड) लवाद.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. सहकारी चळवळीच्या विकासात सरकारची भूमिका स्पष्ट करा.
२. अपिलेट न्यायालयांची रचना व कार्यपद्धती चर्चा करा.
३. सहकारी न्यायालयांची स्थापना का व कशी करण्यात आली?
४. सहकारी चळवळीत निबंधकाची भूमिका स्पष्ट करा.
५. निबंधकाचे कार्ये स्पष्ट करा.
६. जागतिकीकरणात सहकाराची बदलती भूमिका स्पष्ट करा.
७. जागतिकीकरण म्हणजे काय? जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम स्पष्ट करा.

☆ ब) टिपा लिहा.

१. सहकारातील सरकारी सहभागाचे विपरित परिणाम.
२. सहकारी न्यायव्यवस्थेची रचना.
३. अपिलेट न्यायालयाची रचना.
४. निबंधकाचे अधिकार.
५. निबंधकाची कार्ये.
६. जागतिकीकरण आणि सहकारी चळवळ.
७. सहकारी निबंधकांची भूमिका.
८. सहकारी न्यायव्यवस्था.

३.७ संदर्भ सूची

१. **Datt and Sundaran** : "Indian Economy", S. Chand and Company, New Delhi.

२. **Dr. C. N. Sontakki** : "*Co-operative Development*", Sheth Publication, Mumbai.
३. **Hajela, T. N.** : "*Principles, Problems and Practice of Co-operation*", Shivalal Agrawal Publicaton, Agra.
४. **Kamat, G. S.** : "*Principles, Practice and Management of Co-operation*".
५. **डॉ. कडवेकर** : 'विपणन व्यवस्थापन', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
६. **प्रा. जगत कराडे** : 'जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
७. **प्रा. डॉ. बी. एच. दामजी व डॉ. रूपा शहा** : 'सहकार', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. ऑगस्ट, २०१९.
८. **प्रा. डॉ. सी. जे. जोशी व प्रा. के.सी. जोशी** : 'सहकाराचा विकास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. जून २०१५.
९. **व. शं. जोशी** : 'सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० व त्याखालील अद्ययावत सुधारित नियम', न्यायदीप प्रकाशन, पुणे, २००४.
१०. **डॉ. डी. व्ही. देशपांडे** : 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६०', हिंदी लॉ हाऊस, पुणे, १९९८.
११. 'सहकारीच तत्वे आणि भारतातील सहकारी संस्था', शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, दूरशिक्षण विभाग, बी.ए.भाग-२, २०१५.
१२. **प्रा. डॉ. माधव बिराजदार** : 'सहकार', तिर्थरूप प्रकाशन, मोकर, जून, २००२.

☆☆☆

सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण (Audit of Co-operative Societies)

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय विवेचन
 - ४.२.१ सहकारी अंकेक्षणाची व्याख्या, अर्थ आणि आवश्यकता
 - ४.२.२ सहकारी अंकेक्षणाचे प्रकार
 - ४.२.३ लेखा परीक्षकाची भूमिका
 - ४.२.४ सहकारी अंकेक्षणातील गुण व दोष
- ४.३ सारांश
- ४.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न
- ४.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.८ संदर्भ पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासामध्ये आपणांस पुढील बाबींचे आकलन होईल.

१. सहकारी अंकेक्षणाची व्याख्या आणि आवश्यकता समजून घेणे.
२. सहकारी अंकेक्षणाचे प्रकार समजून घेणे.
३. लेखा परीक्षकाची भूमिका माहित करून घेणे.
४. सहकारी अंकेक्षण पद्धतीतील गुण आणि दोष समजून घेणे.

४.१ प्रास्ताविक

प्रत्येक सार्वजनिक व खाजगी संस्थेला हिशेब ठेवावा लागतो व हे ठेवलेले हिशेब योग्य आहेत की नाही यासाठी सर्व संस्थांना अंकेक्षण करावे लागते. हे अंकेक्षण वर्षाच्या शेवटी केले जाते. अंकेक्षणामुळे हिशेबावर नियंत्रण राहते व संस्थांच्या व्यवहाराचे परीक्षण केले जाते व त्यातून संस्थांच्या कामाची गुणवत्ता कशी आहे हे लक्षात येते.

४.२ विषय विवेचन

प्रस्तुत घटकामध्ये सहकारी अंकेक्षण अर्थ, आवश्यकता, अंकेक्षणाचे प्रकार, लेखा परीक्षकाची भूमिका, सहकारी अंकेक्षणातील गुण, दोष इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

४.२.१ सहकारी अंकेक्षणाची व्याख्या, अर्थ आणि आवश्यकता

सहकारी संस्थेचे हिशेब तपासणे सहकारी कायदानुसार आवश्यक असते. सहकारी संस्थांचे सभासद हे अंकेक्षणाविषयी अज्ञानी असतात. त्यासाठी त्यांना लेखापरीक्षक नेमावा लागतो. हे लेखा परीक्षक सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण करतात.

□ अंकेक्षणाच्या व्याख्या :-

१. डॉ. ओ. आर. कृष्णस्वामी यांच्या मते, “ज्यामध्ये संस्थेच्या हिशेबाचा बिनचूकपणा पाहिला जातोय आणि त्याबरोबर संस्थेने पार पाडलेले व्यवहार, सहकारी तत्वानुसार आपल्या सभासदांच्या गरजा भागवून त्यांचे आर्थिक कल्याण वृद्धिंगत करण्यात कितपत उपयुक्त ठरले आहेत. याची चौकशी केली जाते, त्यास सहकारी अंकेक्षण असे म्हणतात.”
२. “एखाद्या संस्थेचे अंतिम हिशेब त्या संस्थेच्या व्यवहारांचे व सांपत्तिक परिस्थितीचे वास्तव व योग्य स्वरूप दाखवीत आहेत. याची खात्री करून घेण्यासाठी हिशेबासंबंधीच्या पावत्या व इतर कागदपत्रांच्या साहाय्याने एका त्रयस्थ पण स्वतंत्र तज्ञ व्यक्तीने किंवा संस्थेने केलेले काटेकोरपणे परीक्षण म्हणजे अंकेक्षण होय.”

वरील व्याख्येतून हे स्पष्ट होते की, सहकारी संस्थांच्या हिशेबांचे काटेकोर परीक्षण करण्यासाठी सहकारी अंकेक्षण आवश्यक आहे. सहकारी संस्थेचे सर्वांगीण कामकाज उत्तम असल्यास त्या संस्थेस हिशेब तपासणीस ‘अ’ वर्ग दर्जा देण्यात येतो.

□ सहकारी अंकेक्षणाची आवश्यकता :-

सहकारी संस्थांच्या अंकेक्षणाची आवश्यकता पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. संस्थांच्या व्यवहारांवर देखरेख :-

सहकारी संस्थेचा सभासद अर्धशिक्षित, अडाणी, गरीब असतो. त्यांना सहकारी संस्थांच्या व्यवहारांचे पुरेसे ज्ञान नसते. सहकारी संस्थेचे हिशेब तपासण्यासाठी लेखापरीक्षक ठेवावा लागतो. हा लेखापरीक्षक संस्थांच्या व्यवहारांवर देखरेख ठेवतो.

२. संस्था उद्दिष्टपूर्ती :-

प्रत्येक सहकारी संस्थांची उद्दिष्टे असतात. त्यादृष्टीने उद्दिष्टपूर्तीसाठी संस्था वाटचाल करत असतात. संस्थेने ठरविलेली उद्दिष्टे कितपत साध्य झालेली आहेत हे तपासण्याची जबाबदारी लेखापरीक्षकांची असते, त्यासाठी लेखापरीक्षण हे अत्यंत महत्वाचे ठरते.

३. कर्मचारी व अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण :-

दैनंदिन कारभार सांभाळण्यासाठी सहकारी संस्था कर्मचारी व अधिकारी नियुक्त करतात. हे कर्मचारी व अधिकारी योग्यरित्या काम करतात का नाही हे तपासण्यासाठी लेखा परीक्षणाची आवश्यकता भासते.

४. ठेवीदारांचे हित जोपासणे :-

सहकारी संस्थेत संस्था सभासदाशिवाय इतर व्यक्तीच्याही ठेवी असतात. प्रत्येक ठेवीदाराला आपल्या ठेवी सुरक्षित असाव्यात असे वाटते. या ठेवीदारांच्या ठेवी किती सुरक्षित आहेत हे तपासण्यासाठी लेखा परीक्षणाची आवश्यकता असते. लेखा परीक्षक व संस्था ठेवीदारांचे हित जोपासत असतात.

५. गैर व्यवहारास आळा घालणे :-

सहकारी संस्थेत कारभार व्यवस्थेत नसेल तर काही वेळा गैर व्यवहार होण्याची शक्यता असते असे गैरव्यवहार होऊ नयेत यासाठी सहकारी लेखा परीक्षणाची आवश्यकता असते.

६. वित्तीय स्थिती कळते :-

सहकारी संस्थेची वार्षिक वित्तीय स्थिती लेखापरीक्षणामुळे लक्षात येते. संस्थेची प्रगती होत आहे की नाही यासाठी लेखा परीक्षण आवश्यक असते.

७. कार्यक्षमता वाढीसाठी :-

सहकारी संस्थेचे वेळोवेळी योग्यरित्या लेखापरीक्षण केल्यास संस्थेच्या व्यवहारातील चुका लक्षात येतात. झालेल्या चुका दूर करून संस्था व कर्मचारी यांची कार्यक्षमता वाढते.

४.२.२ सहकारी अंकेक्षणाचे प्रकार

व्यवसाय संघटन पध्दती आणि प्रकार तसेच व्यवसायाचे स्वरूप व गरजेनुसार अंकेक्षणाचे विविध प्रकार आहेत. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

अ) व्यवसायाच्या संघटन पध्दतीनुसार अंकेक्षणाचे प्रकार :-

१. कायद्यानुसार अंकेक्षण :-

१९५६ च्या कंपनी कायद्यानुसार कंपन्यांना आपल्या जमाखर्चाचे, हिशेबाच्या पुस्तकाचे परीक्षण लेखापरीक्षकाकडून करून घेणे आवश्यक आहे. तसेच प्रत्येक सहकारी संस्थांना सहकारी कायदा तरतुदीनुसार लेखा परीक्षण करणे आवश्यक असते. ३१ मार्च हे सहकारी संस्थांचे आर्थिक वर्ष असते.

२. खाजगी अंकेक्षण :-

देशातील खाजगी संस्था, उद्योग व्यवसाय याना अंकेक्षण करणे कायदेशीर नसते पण आज जवळ जवळ सर्व खाजगी संस्था, उद्योग स्वच्छेने अंकेक्षण करतात.

३. सरकारी अंकेक्षण :-

देशातील केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या जमाखर्चाचे हिशेबांच्या पुस्तकांचे अंकेक्षण योग्य प्रकारे करण्यासाठी सरकारी अंकेक्षणाची गरज असते. म्हणून सहकारी अंकेक्षण हा अंकेक्षणाचा प्रकार आहे.

४. अंतर्गत अंकेक्षण :-

संस्थेच्या हितासाठी संस्थेने लेखापरीक्षकांची स्वतःच केलेली व्यवस्था म्हणजे अंतर्गत अंकेक्षण होय.

ब) कामाच्या स्वरूपानुसार व व्यवसाय संघटनेच्या गरजेनुसार अंकेक्षणाचे प्रकार :-

१. संपूर्ण अंकेक्षण :-

या प्रकारात हिशेब पुस्तकातील सर्व व्यवहाराची पूर्णपणे तपासणी केली जाते. या प्रकारात संस्थेचे कोणतेही व्यवहार यातून सुटू शकत नाहीत. एकदा हिशेब तपासणी सुरू झाली की, ती पूर्ण केली जाते.

२. अंशतः अंकेक्षण :-

या प्रकारात हिशेब पुस्तकाच्या विशिष्ट बाबीची किंवा एका विशिष्ट व्यवहाराची तपासणी करण्यासाठी लेखा परीक्षकांची नियुक्ती केली जाते. म्हणून त्यास अंशतः अंकेक्षण असे म्हणतात.

क) व्यावहारिक दृष्टिकोणातून अंकेक्षणाचे प्रकार :-

१. वार्षिक अंकेक्षण :-

प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या शेवटी सहकारी संस्थेचे लेखापरीक्षण केले जाते. त्यात वार्षिक अंकेक्षण असे म्हणतात. यामध्ये लेखापरीक्षक संस्थेच्या वर्षभराच्या आर्थिक व्यवहारांचे व तसेच हिशेबाचे परीक्षण करतो.

२. सतत अंकेक्षण :-

या प्रकारामध्ये लेखापरीक्षक किंवा त्यांचा कर्मचारी वर्ग संपूर्ण वर्षभर व नियमितपणे हिशेब तपासणी करतो म्हणून त्यास सतत अंकेक्षण असे म्हणतात. सहकारी साखर कारखाने, शेतकरी सहकारी संघ, जिल्हा मध्यवर्ती बँका, राज्य सहकारी बँका इत्यादी संस्थांना निरंतर किंवा सतत अंकेक्षणाची गरज असते.

३. मध्यवर्ती अंकेक्षण :-

आर्थिक वर्षाच्या किंवा दोन ताळेबंदपत्रांच्या मधल्या काळात केल्या जाणाऱ्या अंकेक्षणाला मध्यवर्ती अंकेक्षण असे म्हणतात.

ड) विशिष्ट उद्देशाने केलेले अंकेक्षणाचे प्रकार :-

विशिष्ट उद्देशाने अंकेक्षणाचे विविध प्रकार आहेत, त्यात रोख खात्याचे, ताळेबंदाचे विस्तृत, परिव्यय, संयुक्त, खास, योग्यता यांचा समावेश होतो.

वरीलप्रमाणे अंकेक्षणाचे प्रकार आहेत.

४.२.३ लेखा परीक्षकाची भूमिका

सहकारी संस्थांच्या कार्यप्रणालीत पारदर्शीपणा येण्यासाठी सहकारी संस्थांच्या अंकेक्षणाची आवश्यकता असते. त्यासाठी लेखापरीक्षक कार्यक्षम व कुशल असला पाहिजे. लेखापरीक्षकाने आवश्यक ती शैक्षणिक पात्रता पूर्ण केली पाहिजे. लेखा परीक्षकास हिशेब तपासणीचे ज्ञान अवगत असणे आवश्यक असते. सहकार क्षेत्रात सहकारी संस्थांच्या अंकेक्षणासाठी सहकारी संस्थेच्या

सर्वसाधारण सभेत योग्य पात्रता असणारा माणूस नेमला जातो. संस्थेच्या सभासदांच्या आर्थिक हिताची जपणूक करणे ही लेखा परीक्षकाची महत्त्वाची प्रमुख जबाबदारी असते. त्याबरोबरच लेखा परीक्षकास पुढील भूमिका पार पाडाव्या लागतात.

१. कर्तव्य पूर्ण करणे :-

लेखा परीक्षक हा सहकारी संस्थांच्या व सभासदांच्या हितासाठी नेमला जातो, त्यामुळे त्याला सभासदांचे व संस्थांचे हित जोपासणे आवश्यक असते.

२. कागदपत्रे तपासणी करणे :-

लेखा परीक्षकास सहकारी संस्था कायदानुसार संस्था व्यवहार, नफा-तोटा पत्रक, रोकड वही, ताळेबंद पावत्या इत्यादी कागदपत्रे काटेकोरपणे तपासावी लागतात.

३. कर्जव्यवहाराची तपासणी करणे :-

सहकारी संस्थांच्या कर्जव्यवहाराची तपासणी करणे हे महत्त्वाचे असते. हे कर्ज व्यवहार तपासणीसाठी लेखापरीक्षकांची नेमणूक केली जाते.

४. गोपनीयता :-

लेखापरीक्षक अहवालात सर्व गोष्टी पारदर्शीपणे मांडाव्यात अशी अपेक्षा असते, त्याबरोबरच ज्या सहकारी संस्थेसाठी लेखापरीक्षक काम करतात, त्या संस्थेच्या हितासाठी आवश्यक गोपनीयता जपणे व संस्थेबाहेरच्या लोकांसमोर संस्थेच्या व्यवहारांबाबत वाच्यता न करणे ही बाब देखील लेखापरीक्षकांच्या कर्तव्याचा भाग आहे.

५. कर्मचाऱ्यांकडून खुलासा :-

कोणत्याही व्यवहाराबाबत शंका असल्यास लेखापरीक्षक जशी मूळ कागदपत्रे पाहू शकतो. त्याचप्रमाणे व्यवहार करणारे कर्मचारी, अधिकारी संचालक यांच्याकडून लेखी स्वरूपात खुलासाही मागवू शकतो.

६. सभासद व संस्थेचे हितरक्षण :-

संस्थेच्या सांपत्तिक स्थितीवर बारीक लक्ष ठेवून सभासदांचे व संस्थेचे हित जपणे हे लेखापरीक्षकांचे कर्तव्य असल्याने कोणताही गैर किंवा नियमबाह्य व्यवहार, फसवणूक अथवा निष्काळजीपणा निदर्शनास आल्यास लेखापरीक्षकांनी तो संस्थेच्या तसेच निबंधकाच्या निदर्शनास आणावा लागतो.

७. विशिष्ट नमुन्यात अहवाल :-

सहकारी संस्थांचे हिशेब व अहवाल एका विशिष्ट नमुन्यात व्हावेत यादृष्टीने नमुने निश्चित करून देणे व त्यानुसार नोंदणी होते किंवा नाही हे पाहण्याचे काम लेखापरीक्षकास करावे लागते.

८. वार्षिक सर्वसाधारण सभांना उपस्थिती :-

संस्थेच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेच्यावेळी उपस्थित राहून संस्थेच्या एकूण व्यवहारांबाबत सभासदांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांना लेखापरीक्षकांने वस्तुस्थिती समर्पक उत्तरे देणे लेखापरीक्षकांच्या कर्तव्यांचा भाग आहे.

९. अहवाल लेखन :-

लेखापरीक्षकांने सर्वसाधारण अहवाल व दोषदुरुस्ती अहवाल अशा दोन भागांत अहवाल देणे अपेक्षित असते. सर्वसाधारण अहवालामध्ये सामान्यपणे एक वर्षाच्या कालावधीमध्ये संस्थेच्या स्थितीत झालेले बदल नमूद केलेले असतात.

१०. मार्गदर्शकाची भूमिका :-

लेखापरीक्षक हा संस्थेचा मार्गदर्शक म्हणून काम करत असतो. सर्व हिशेबपुस्तकांची पावत्यांची तपासणी करतो. संस्था कर्मचाऱ्यांकडून लेखी किंवा तोंडी स्पष्टीकरण मागवून घेतो आणि त्यात चुका असल्यास संस्थेतील सभासदांच्या निदर्शनास आणून देतो.

वरील विविध भूमिका लेखापरीक्षकाला पूर्ण कराव्या लागतात.

४.२.४ सहकारी अंकेक्षणातील गुण व दोष

प्रत्येक सहकारी संस्थांना अंकेक्षण करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे संस्थेच्या व्यवहाराची किंवा हिशेबाची पडताळणी होत असते. त्याबरोबर कार्यपद्धतीतील उणीवा लक्षात येत असतात व त्यावर योग्य उपाय योजना करता येते. संस्था व ठेवीदाराचे हितसंबंध जोपासता येते, असे असले तरी सहकारी अंकेक्षणाचे काही फायदे व तोटे किंवा गुण, दोष आहेत ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

□ सहकारी अंकेक्षणाचे गुण/फायदे :-

सहकारी अंकेक्षणाचे पुढीलप्रमाणे फायदे आहेत.

१. व्यवहारांवर नियंत्रण :-

सहकारी संस्थेच्या आर्थिक व्यवहारांवर योग्य नियंत्रण ठेवण्यासाठी सहकारी अंकेक्षण होणे गरजेचे असते. त्यामुळे संस्थेच्या आर्थिक व्यवहारांना योग्य दिशा मिळते.

२. हिशेब पद्धतीत योग्य सल्ला मिळतो :-

सहकारी संस्थांच्या हिशेबपद्धतीबाबत अंकेक्षणामुळे योग्य सल्ला व मार्गदर्शन मिळते. त्यामुळे संस्था कारभार व व्यवहार सुधारतो.

३. हिशेबातील चुका समजतात :-

सहकारी संस्थेचे लेखापरीक्षण केल्यामुळे हिशेबात काय चुका झालेल्या आहेत हे लक्षात येते.

४. आर्थिक स्थिती समजते :-

सहकारी संस्थेची आर्थिक स्थिती समजण्यासाठी लेखापरीक्षण आवश्यक असते.

५. गैरकारभार यावर नियंत्रण :-

सहकारी संस्थेच्या अंकेक्षणामुळे सहकारी संस्थेचा कारभार व आर्थिक बाबी लक्षात येतात व काय गैरकारभार झाला आहे हे लक्षात येते.

६. संस्था प्रगती लक्षात येते :-

सहकारी संस्थेची प्रगती ही व्यवहार कार्यपद्धती व व्यवस्थापन यावर अवलंबून असते. पण ही प्रगती झाली आहे किंवा नाही हे लेखापरीक्षणातून लक्षात येते.

७. लेखापुस्तके अद्ययावत राहतात :-

लेखापरीक्षणांमुळे सहकारी संस्थेचे लेखापुस्तके अद्ययावत राहण्यास मदत मिळते. लेखा पुस्तके अद्ययावत राहिल्यास संस्थेचे आर्थिक व्यवहार पारदर्शी होतात.

८. संचालकांच्या गैरकारभारावर नियंत्रण :-

सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण केल्यामुळे संस्थेचे कारभार व गैरकारभार लक्षात येतात. गैरकारभार झाल्यास त्यावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होते.

९. व्यवस्थापनावरील विश्वास वाढतो :-

सहकारी संस्थेच्या लेखापरीक्षणांमुळे संस्थेच्या कामकाजातील योग्य बाबी व गुणात्मक बाबी स्पष्ट होतात. त्यामुळे संस्थेच्या व्यवस्थापनावरील विश्वास वाढतो.

१०. कर्मचारी वर्गात कर्तव्याची जाणीव :-

सहकारी संस्थेच्या हिशेबातील दोष वेळच्यावेळी निदर्शनास आणून दिल्यामुळे संस्थेच्या कर्मचारी वर्गात जबाबदारी व कर्तव्य यांची जाणीव निर्माण होते.

११. भांडवल उभारणीस मदत होते :-

सहकारी संस्थेचे लेखापरीक्षण केल्यामुळे सहकारी संस्थेची आर्थिक स्थिती किती बळकट आहे हे समजते व त्यानुसार भांडवल उभारणी करण्यास मदत होते.

१२. संस्था नावलौकिकात भर :-

सहकारी संस्थेचे लेखापरीक्षण केल्यामुळे त्या सहकारी संस्थेला योग्य दिशा व मार्गदर्शन मिळते. संस्थेचा कारभार व हिशेब योग्य असल्यास संस्थेची नावलौकिकता वाढते व त्यातून संस्थेच्या विकासाला गती प्राप्त होते.

त्याबरोबरच सहकारी अंकेक्षणामुळे राज्यातील सहकारी संस्थांची प्रगती योग्य दिशेने चालली आहे, याची खात्री सरकारला देता येते.

□ सहकारी अंकेक्षणाचे दोष/तोटे :-

सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण करणे आवश्यक असते. कारण सहकारी संस्थांच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्याचा अंकेक्षण हाच एकमेव मार्ग आहे. मात्र लेखापरीक्षणाच्या यंत्रणेत अंतर्गत व बाह्य असे काही दोष आहेत. ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. लेखापरीक्षकावर कामाचा ताण :-

लेखापरीक्षकाला विविध प्रकारची कामे करावी लागतात. त्यामध्ये नोंदणी, तपासणी, देखरेख इत्यादी यामुळे अंकेक्षणाकडे दुर्लक्ष होते.

२. कर्मचारी वर्गाची कमतरता :-

लेखापरीक्षणासाठी पुरेसा कर्मचारी वर्ग असणे आवश्यक असते. पण अनेक संस्थाकडे अपुरा कर्मचारी वर्ग आहे. त्यामुळे अंकेक्षणात दोष निर्माण होतात.

३. प्रमाणित कसोट्यांचा अभाव :-

ज्या सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण करण्यात आलेले आहे, त्यांचे वर्गीकरण करण्यासाठी समान कसोट्या नाहीत. देशातील विविध राज्यात विविध प्रकारच्या कसोट्या लावण्यात आलेल्या आहेत. अनिश्चित स्वरूपाच्या कसोट्या असल्यामुळे वर्गीकरण व्यक्तिनिष्ठ स्वरूपाचे बनले आहे. काही राज्यात तर सारख्याच दर्जाच्या संस्थांचे वर्गीकरण भिन्न-भिन्न गटात करण्यात आले आहे.

४. सहकारी कायद्याचे अपुरे ज्ञान :-

लेखापरीक्षक सहकारी संस्थेतील कर्मचारी यांना सहकारी कायद्याचे पुरेसे ज्ञान आवश्यक असते. पण काही कर्मचारी व लेखापरीक्षक यांना पुरेसे ज्ञान नसल्यामुळे लेखापरीक्षणात दोष निर्माण होतात.

५. हिशेबपत्रकात दर्शविलेल्या उणिवा पूर्ततेचा अभाव :-

लेखापरीक्षक सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण करत असताना हिशेबपत्रकातील चुका, उणीवांची माहिती संस्थांना देत असतो. त्या उणीवांची पूर्तता करण्याची जबाबदारी सहकारी संस्थांची असते. पण सहकारी संस्था या बाबींकडे दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे दर्शविलेल्या उणिवांची पूर्तता होत नाही.

६. अंकेक्षकावरील मर्यादा :-

सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण नोंदणी अधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शक सूचनांद्वारे होत असल्याने लेखापरीक्षक किंवा अंकेक्षक स्वतःचे मत स्पष्ट करू शकत नाही.

७. हिशेब तपासणीतील अडचणी :-

सहकारी संस्थेत हिशेब लिहिणाऱ्या व्यक्तीकडून बऱ्याचवेळा चुकीच्या व अपुऱ्या नोंदी होत असतात. त्यामुळे हिशेब तपासणी करणे अवघड होते.

८. लेखापरीक्षकाची सहकारी खात्यापासून फारकत :-

काही राज्यांमध्ये लेखापरीक्षणाचे काम सहकार खात्याकडून काढून घेऊन ते अर्थखात्याकडे सोपविण्यात आलेले आहे. परंतु या फारकतीमुळे सहकारी संस्थांच्या विकासावर अनिष्ट परिणाम होईल. विकास कार्याची जबाबदारी पार पाडताना निबंधकाकडे नियंत्रणाचे अधिकार असले पाहिजेत. ही शिफारस मक्लेगन समितीने स्पष्ट केली आहे. यासाठी हिशेब तपासणी ही निबंधकांचीच वैधानिक जबाबदारी असली पाहिजे.

वरील प्रकारचे विविध दोष सहकारी अंकेक्षणात असल्यामुळे सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण योग्यप्रमाणे होवू शकत नाही.

४.३ सारांश

भारतात सहकारी चळवळीचा इतिहास अनेक वर्षांचा आहे. या प्रदीर्घ कालावधीत सहकारी चळवळीचा विस्तार अत्यंत वेगाने झालेला आहे. देशात पतपुरवठा व बिगर पतपुरवठा क्षेत्रात सहकारी चळवळीने आपले जाळे पसरले आहे. मात्र सहकारी चळवळीच्या संख्यात्मक वाढीबरोबर गुणात्मक

विकासही होणे अत्यावश्यक आहे. यादृष्टीने सहकारी चळवळीला मार्गदर्शक पर्यवेक्षण व नियंत्रण या बाबी महत्त्वाच्या ठरतात. सहकारी हिशेब तपासणीही सहकारी चळवळीच्या गुणात्माक विकासास आवश्यक असणारी बाब आहे. अंकेक्षण हे सहकारी संस्थेचा कारभार कशा पद्धतीने सुरू आहे, त्यामध्ये काही उणिवा आहेत हे यासाठी आवश्यक आहे. अंकेक्षणात सहकारी संस्थांच्या हिशेबाचे काटेकोरपणे परीक्षण केले जाते.

४.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. अंकेक्षण : सहकारी संस्था दैनंदिन कामकाज करित असताना जे जमाखर्चाचे किंवा आर्थिक व्यवहार केले जातात. त्यांचे हिशेब, त्याचबरोबर इतर सर्व प्रकारची कागदपत्रे तपासून घेणे यास अंकेक्षण असे म्हणतात.
२. निबंधक : निबंधक हा सहकारी खात्यातील सर्वोच्च प्रशासकीय अधिकारी आहे. निबंधकास नोंदणी अधिकारी म्हणून ओळखले जाते.
३. लेखापरीक्षक : सहकारी संस्थेने लिहिलेले हिशेब तपासणीचे काम करणारा व्यक्ती म्हणजे लेखापरीक्षक होय.
४. किर्दवही : प्राथमिक नोंदीचे हिशेब पत्रक.

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

१. कायदानुसार होणाऱ्या अंकेक्षणास अंकेक्षण असे म्हणतात.
अ) वार्षिक ब) निरंतर क) सततचे ड) वैधानिक.
२. लेखापरीक्षण अहवाल सभेत वाचावा लागतो.
अ) व्यवस्थापन समिती क) मासिक सभा
ब) सर्वसाधारण सभा ड) यापैकी नाही.
३. सहकारी संस्थांचे आर्थिक वर्ष रोजी संपते.
अ) २८ फेब्रुवारी ब) ३१ मार्च क) ३० एप्रिल ड) ३१ मे.
४. हिशेब तपासणी सर्व सहकारी संस्थांवर सहकार कायदानुसार बंधनकारक असते.
अ) वैधानिक ब) सातत्यपूर्ण क) अंतर्गत ड) मध्यावधी.

५. हिशेब तपासणी हा शब्द क्रियमधून निर्माण झाला.
अ) ऐकणे ब) बोलणे क) लिहिणे ड) यापैकी नाही.
६. सहकारी संस्थेचे सर्वांगीण कामकाज उत्तम असल्यास त्या संस्थेस हिशेब तपासणीस वर्ग देणेत येतो.
अ) 'ड' वर्ग ब) 'अ' वर्ग क) 'ब' वर्ग ड) 'क' वर्ग.

४.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. ड) वैधानिक.
२. ब) सर्वसाधारण सभा.
३. ब) ३१ मार्च.
४. अ) वैधानिक.
५. अ) ऐकणे.
६. ब) 'अ' वर्ग.

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. सहकारी अंकेक्षण म्हणजे काय? त्याची आवश्यकता सांगा.
२. सहकारी अंकेक्षणाचा अर्थ सांगून त्याचे प्रकार स्पष्ट करा.
३. लेखा परीक्षकाची भूमिका स्पष्ट करा.
४. सहकारी अंकेक्षणातील गुण-दोष सांगा.

☆ ब) टिपा लिहा.

१. सहकारी अंकेक्षण आवश्यकता.
२. अंकेक्षणाचे प्रकार.
३. लेखापरीक्षक भूमिका.
४. सहकारी अंकेक्षणातील गुण.
५. सहकारी अंकेक्षणातील दोष.

४.८ संदर्भ पुस्तके

१. प्रा. प्र. रा. कुलकर्णी : 'सहकाराची मूलतत्त्वे'.
२. टी. एस. जाधव : 'सहकारी संस्था रचना व कार्यपद्धती'.
३. डॉ. गो. स. कामत : 'सहकार तत्त्वे, व्यवहार आणि व्यवस्थापन'.
४. व्ही. टी. चौगुले, के. जी. पठाण : 'सहकारी मूलतत्त्वे'.

☆☆☆